पञ्चदशे वर्षे १५]   श्रावण पूर्णिमा १९९६   [२ संख्या

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्
सञ्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र "सूर्योदयः" ॥

Sanctioned by the Directors of Public Instruction, United Provinces, Bombay Presidency and Sind for use in Schools and Colleges.

सम्पादकः—

त्यक्त-महामहोपाध्यायपदवीको

महामहाध्यापकः श्रीपञ्चानन-तर्करत्न-भट्टाचार्यः ।

सहकारि-सम्पादकः—

अवधेशप्रसादशर्मा द्विवेदः

उद्गम-स्थानम्—

श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, (जगत्गंज) काशी

—:o:—

वार्षिकं मूल्यं मुद्रात्रयम् ।

संरक्षकेभ्यः ५) । वहिर्भारतम् ६)   छात्रेभ्यः पुस्तकालयेभ्यश्च १)

विषयसूची ।

भ्रमसंशोधनम् ।

श्रीधर्मव्यवस्था वज्रहारः—

पुल्य उमामहेश्वरशास्त्री-मुगुण्डअग्रहार पो० अम्बाजी पेट, वेस्टगोदावरीमण्डलम् (मद्रासप्रान्तः) विज्ञापयति यत् धर्मव्यवस्थावज्रहारपुस्तकस्य किमपि मूल्यं नास्ति, बिना मूल्यं प्रदीयते। किन्तु स्वीयव्ययेन प्रेषयितुं न पारयामि, अतो जिघृक्षुभिः प्रेषणव्ययमात्रं आणकचतुष्टयं पत्रद्वारा चोपर्युक्तसंकेतेन प्रेषणीयमिति निवेदयामि ।

श्रीकृष्णकुमारव्यासः, (व्यासपुस्तकालय मानमन्दिर, काशी) सूचयति—गुप्ताशुद्धि प्रदर्शनम्" नामकलघुपुस्तकस्य मूल्यमेकाणकं विद्यते। अतश्च प्रेषणव्ययेन सह सार्द्धैकाणक:—चिटिका तदभिलाषिभिः सज्जनैः प्रेषणीयेति ।

सूर्योदयः ।

पञ्चदशवर्षे १५ } श्रावण-पूर्णिमायाः १९९६ { २-संख्या

सम्पादकीया अभिप्रायाः ।

काश्यां संस्कृतच्छात्रावासावश्यकता ।

पुरा भारतीय-साम्राज्यसूर्य्ये समुद्दीप्यमाने सर्वतः सर्वथा समुन्नति-स्थानमधिगतेयं सुरगवी समुद्दीपितप्रभावा समन्तादपि वसुमत्यां संसरन्ती सर्वाभ्यर्हितं पदमधिगता आसीदिति केषाम् मनीषिणामविदितं विद्यते । एतदीयः प्रभावः सर्वास्वपि भाषासु सम्प्रसृत एवासीदिति तु भुवि विद्यमानानां साम्प्रतिकीनां भाषाणां स्वरूपावलोकनादेवावगम्यते । पश्यन्तु सर्वासां भाषाणां स्वाभिजन-वाचकाः सर्वेऽपि शब्दाः संस्कृतभाषात एव विनिर्गता दृश्यन्ते । किं बहुना अन्यस्मिन्नपि विषये बहवः तत्समाः कियन्तश्च तद्भवाः शब्दाः सर्वास्वेव भाषासु संस्कृतभाषात एव समागतास्सन्ति । तथाहि—

संस्कृत	फारसी	यूनानी	लैटिन	अंग्रेजी	हिन्दी	
पितृ	पिदर	पाटेर	पेटर	फादर	पिता	
मातृ	मादर	माटेर	मेटर	मदर	माता	
भ्रातृ	ब्रादर	फाटेर	फ्रेटर	ब्रदर	भाई	
दुहितृ	दुख्तर	थिगाटेर	डेटर	डाटर	धी	
नाम	नाम	ओनोमा	नामेन	नेम	नाम	
द्वि	दू	डुगो	डुओ	टू	दो	
त्रि	ट	ट्रि	ट्रि	थ्री	तीन	
अस्मि	अम	आमी	सम	ऐम्	हूं	

एवं बहवः शब्दाः सन्ति ये हि संस्कृतभाषातो निःसृत्य सम्प्रति प्रान्तीय-भाषासु च तद्भवसंज्ञया व्यवह्रियन्ते। यथा 'अखिल' शब्दस्य गुर्जरभाषायां 'आखा' सर्वं' शब्दस्य हिन्दीभाषायां 'सारा' गो शब्दस्य इंगिलशभाषायां 'काउ' हिन्दी-भाषायां गऊ इति 'तरु' शब्दस्य इंग्लिशभाषायां ट्री हिन्दीभाषायां 'वर' शब्द-योगे सति 'तरि वर' इत्यादयो बहवः शब्दा विद्यन्ते, ये हि संस्कृतभाषात एव सर्वभाषासु प्रसृता इति सुनिश्चितम् ।

इत्येवं सर्वमान्यायाः सर्वत्र द्वीपद्वीपान्तरेषु प्रसृतायाः संस्कृतभाषयाः पर्य्युपासकाः संस्कृतज्ञा विद्यार्थिनो विद्वांसश्च पुरा काले सर्वत्र मान्या आसन्। यतो हि तेषां संस्कृतसाहित्ये भूयान् समादरो विद्यते । तथाहि--

'सर्वस्वं ब्राह्मणस्येदं यत् किञ्चिज्जगतीतले'
सैनापत्यञ्च राज्यञ्च दण्डनेतृत्वमेव च,
सर्वलोकाधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविदर्हति ।

तेषां समादरकर्तॄणां तेभ्यो धनमर्पयतां दातॄणामपि प्रशंसापराणि भूयांसि वचनानि पुराणादिषु समुपलभ्यन्ते । तथाहि:--

कुक्षौ तिष्ठति यस्यान्नं विद्याभ्यासेन जीर्य्यति ।
गोत्रगान् तारयेत्तस्य दश पूर्वान् दशापरान् । (भारते)
यो वृत्ति-वासं पठतां करोत्यनुदिनं नृप ।
स यज्ञफलमादत्ते वासाच्छादनभोजनैः । (वह्निपुराणे)
छात्राणां भोजनावासं वस्त्रं ग्रन्थमथापि वा
दत्त्वा प्राप्नोति पुरुषः सर्वकामान्न संशयः । (गारुडे)

इत्येवं बहूनि स्तुति(फल)वाक्यानि सन्ति । यत्प्रभावत एवाधुना सहस्रशः संस्कृतच्छात्रा अध्ययनकाले, भोजनाच्छादनादिचिन्ताविरहिता वेदादिसंस्कृतशास्त्रा-ध्ययनं कुर्वाणाः काशी-प्रयाग-काञ्ची-नासिकप्रभृतिमहानगरेषु सरस्वतीं देवीं पर्य्युपासते । सत्यप्येवं संस्कृतभाषाध्यायिनां सर्वतः समादरे, सम्प्रति देशकाला-नुरोधतो बहुत्र वैषम्यमपि दृश्यते । बहवो धनाढ्याः संस्कृतभाषाध्यायिनां कृते भोजनावासादीनां व्यवस्थामकृत्वैव सप्तसमुद्रीपारगाया धर्मेश्वरादिभारतीय-संस्कृति-परिचायक-भावशून्याया इंग्लिशभाषाया अध्यायिनामेव कृते सर्वप्रथमं भोजनावासादिव्यवस्थां कुर्वन्ति । पश्चात् संस्कृताध्यायिनामपि कृते किञ्चिन्नाममा-

त्रतो नैजमौदार्य्यं दर्शयन्ति । बहवस्तु इग्लिशभाषाध्यायिनामेव कृते सर्वं कुर्वन्ति । संस्कृतभाषाध्यायिनां कृते किञ्चित् कुर्वन्त्येव नहि । अल्पीयांस एवाद्यत्वे भारतीय-संस्कृतिपोषिकाया धार्मिकाध्यात्मिकादिभावसंरक्षिकाया अस्याः संस्कृतभाषाया अध्ययनं कुर्वतां संस्कृतानुरागिणां द्विजबालकानां कृते भोजनावासाच्छादनादि-व्यवस्थां विदधति ।

दृश्यताम् , इहैव काश्याम्—यादृशं सौविध्यम् इंग्लिशभाषाध्यायिनां कृते विद्यते नैवास्ति तादृशं सौविध्यम् संस्कृतभाषाध्यायिनाम् । यावन्तश्छात्रावासा इंग्लिश-भाषाध्यायिनां कृते विद्यन्ते, न सन्ति तावन्तः संस्कृतभाषाध्यायिनां कृते । किं बहुना संस्कृताध्यायिनां कृते एव जनतासकाशाद् द्रव्य—सञ्चयं कुर्वद्भिः श्रीमाल-वीयमहोदयैरपि यावन्ति जनताद्रव्याणि इंग्लिशविभागे व्ययीकृतानि न तावन्ति संस्कृतविभागे । ये हि, पूर्वं मालवीयमहोदयानां व्याख्यानम् श्रुतवन्तस्तेषां श्रोत्रेषु मालवीय—महोदयानां व्याख्यानकालिकाः शब्दा अधुनापि प्रतिध्वनन्त एव सन्ति—यत् "एभिर्भवद्दत्तद्रव्यैर्गङ्गातीरे सहस्रशः संस्कृतच्छात्रा व्यासवामदेववशिष्ठ-याज्ञवल्क्यसदृशाः संस्कृतशास्त्राध्ययनं कुर्वन्तः प्रातःकाले सूर्य्योपस्थानं कुर्वन्तोऽव लोकिष्यन्ते" इति । अधुना आगत्य ते दातारः पश्यन्तु, हिन्दूविश्वविद्यालये कियन्तः छात्राः संस्कृतभाषामधीयते, तत्र कियन्तो गङ्गातीरे सूर्य्योपासनां विद-धतीति । लोकेऽस्मिन् प्रसिद्धिरस्ति, अन्यो हि हस्तिनां दन्तो भोजनाय, अन्यश्च दर्शनायेति ।

अस्तु, इतोऽपि शोचनीया राजकीय-संस्कृतविद्यालयस्य (गवर्नमेंट संस्कृतका-लेजस्य) दशा विद्यते । संस्कृतभाषाया भारतीय—संस्कृतेश्चापि समुन्नत्यै एव भारतीया राजानो निजद्रव्यैः काशिक—राजकीय—संस्कृतपाठशालायाः प्रतिष्ठापनं कारितवन्तः । परन्तु अद्य यावत् तदीयः सर्वोऽपि द्रव्यसञ्चय इग्लिश-विभागे एव व्ययीभूतोऽभवत् । कियतः कालात् संस्कृतविभागे वर्तमान—शासकवर्गाणां दृष्टि र्व्यावृत्ता विद्यते, द्रक्ष्यामः किं भविष्यतीति ।

आस्तां तावत् प्रकृतेऽस्माकमेतदेव वक्तव्यं विद्यते यत् काश्यां सम्प्रति इंग्लिशभाषाध्येतृभ्यश्छात्रेभ्यस्संख्यायां संस्कृतभाषाध्येतारश्छात्रा अल्पीयांस एव सन्ति तत्रापि च यावान् यादृशो वा प्रबन्धस्तेषां कृते विद्यते नास्ति तावान् तत्सदृशो वा संस्कृताध्येतॄणां कृते । येषां पुरा साम्राज्यमासीत्त एव सम्प्रति सर्वथा समुपहस्यन्तेऽवज्ञायन्ते इति सर्वथा कलिकालविलास एवेह बीजम् । येऽपि भार-

तीयार्य्यमर्य्यदाप्रिया विद्वांसः श्रेष्ठिनः साधवो मध्यमवित्तेशाः सज्जनाश्च इमां संस्कृतवाणीं समुन्नमयन्तः संस्कृताध्यायिनः सेवन्ते तेऽपि वस्त्राच्छादनभोजनादिव्यवस्थां तु संस्कृताध्यायिनां कृते कुर्वन्ति । परन्तु संस्कृतच्छात्रावासानां कृते तैरपि न किञ्चिदनुष्ठीयते इति महदाश्चर्य्यास्पदमेतत् । इह वाराणस्यां सर्वतोऽपि संस्कृताऽध्येतारश्छात्रा निदाघावकाशान्तेऽध्ययनार्थम् वर्षाम्बुवेगवत्समेधन्ते, परन्तु निवासकष्टपरम्परया समुद्विग्नास्ते धर्मशालायां क्वचन पण्यजीविनामापणालये कुत्रापि घट्टे क्वचित्तीर्थपुरोधसां निलयने निलीय सर्वतो वञ्चिता यथागतमेव प्रत्यावर्तन्ते । नास्ति तेषां निवासाय किमपि समुचितं स्थानम् । यत्र तेषां यावत्कालं संस्कृतविद्यालये क्वापि प्रवेशो न स्यात्, अथवा कुत्रचित् स्थिरे स्थाने समुचितनिवासाय व्यवस्था न स्यात्तावत्ते तत्र स्थातुमनुज्ञाताः स्युः । यद्यपि वङ्गदेशीयै र्गुर्जरदेशीयैश्च कैश्चिद्धार्मिकप्रवरैः वङ्गालीछात्रनिवासो गुर्जरछात्रावास इत्यादिनाम्ना प्रतिष्ठापिता द्वित्राः संस्कृतच्छात्रावासाः श्रूयन्ते । परन्तु किं तावतैवैतादृश्यां विशालनगर्य्यां काश्यां तत्तत्प्रान्तीयानां विशेषतो विहार, यू० पी० सी० पी०, पञ्चाल-मद्रासादिप्रान्तीयच्छात्राणां कृते स्यात् कथमपि समुचिता व्यवस्था ? इदन्तु द्विदले लवणपातनवदपि संस्कृतच्छात्राणां सन्तोषाय न स्यात् । अतो वयम् भारतीयान् आर्य्यमर्य्यादाप्रियान्—

"व्यवस्थितार्य्यमर्य्यादः कृतवर्णाश्रमस्थितिः ।
त्रय्या हि रक्षितो देशः प्रसीदति न सीदति ॥"

इत्यादिवचनेषु श्रद्धाजुषोऽभ्यर्थयामहे यत्ते पुण्यपुर्य्यामस्यां काश्यां संस्कृतच्छात्राणां कृते कस्यापि विशालस्य संस्कृतच्छात्रनिवासस्य प्रतिष्ठां कुर्वन्तु । सम्प्रत्यपि इत्थम्भूताः संस्कृतानुरागिणो धनिनो विद्यन्ते, ये हि इह काश्यां विशालं संस्कृतच्छात्रनिवासं कियद्भिरेवाहोभिः कारयितु प्रभवन्ति, ते हि स्वद्रव्यस्य सदुपयोगं कुर्वन्तः सञ्चिन्वन्तु पुण्यपरम्पराम् । संस्कृतच्छात्राणां निवासकष्टं दूरीकर्तुं वद्धपरिकरा भूत्वा निर्मापयन्तु द्वित्रान् वृहतः संस्कृतच्छात्रनिवासान् । यत्रोषित्वा संस्कृतच्छात्रा यथेष्टस्थाने विद्याध्ययनं कुर्वन्तो भारतीयप्राचीनमर्यादासमेधकरा भवेयुरिति ।

बहूनां राज्ञां, मोहान्तानाम् श्रेष्ठिनां महान्ति भवनान्येवेह काश्यां शून्यानि तिष्ठन्ति । तान्येव यदि संस्कृताध्यायिनां कृते समुद्घाटितानि स्युस्तदापि तेषामयं निवासकष्टदोषस्तु व्यपगतः स्यात् । यस्य कृते ते—

"असनं वसनं वासो येषां चैवाविधानतः।
मगधेन समा काशी गङ्गाप्यङ्गारवाहिनी ॥"

इति कविभणितिपात्रतामुपगच्छन्ति। सम्प्रति स्वल्पेनैवोदाराशयानां महतां पार्श्वेऽस्माभिः काशीस्थानां संस्कृतच्छात्राणां निवासकष्टपरम्पराया दूरीकारकृते निवेदनं कृतम्। आशास्यते सनातनधर्मावलम्बिनां संस्कृतविदुषां श्रेष्ठि-धनिनां च दृष्टिपातोऽत्रावश्यं भविष्यतीति।

महामहाध्यापकाः श्रीमन्तः पण्डित ईश्वरीदत्त दौर्गादत्ति शास्त्रि एम० ए० एम० ओ० एल० महोदयाः,
विहारसंस्कृत एशोसियेशनस्य सम्पादकाः

शक्तिभाष्ये प्रकाशितश्लोकाः ।

बन्धः श्लथस्तनुमनोरचनासु दृष्टिः ।
क्षीणा स्मृतिश्च गलिता ललिता च भाषा ॥
कम्पः करे हृदि च केवलमम्बिकायाः ।
कारुण्यमस्ति शरणं मम दुःस्थितस्य ॥ १ ॥

दुर्गाध्वना विचरतो जरतो ममालं ।
मन्तूयतः प्रतिपदं जगदम्बिकायाम् ॥
तस्या निसर्गकरुणा यदि नावलम्बः
किं त्राणकारणमहो मम हीनशक्तेः ॥ २ ॥

धावन्ति धूमशकटानि चलन्ति याना-
न्याकाशवर्त्मनि तरन्त्युदधींश्च पोताः ॥
श्रीशक्तिभाष्यमहमारचयामि चैवं ।
यन्त्राणि नाम वयमत्र परोऽस्ति यन्त्री ॥ ३ ॥

तस्यै पराह्वयजुषे जगदम्बिकायै ।
नित्यं नमो मम हिमद्युतिशेखरायै ॥
यस्याः प्रसादमधिगम्य निसर्गसिद्धं
मूढोऽपि शान्तिसुखसंविदमभ्युपैति ॥ ४ ॥

दोषो न मे न च गुणोऽस्ति तदर्प्यमाण-
सङ्कल्पबुद्धिवचनासुबलप्रवृत्तेः ॥
तत्कोविदान् सविनयं विनिवेदयामि ।
क्षम्योऽस्मि लङ्घितपुरातनभाष्यवादः ॥ ५ ॥

अधिकरणनामसंख्याभेदः क्वचिदर्थसंश्रयाद्विहितः ।
सिद्धान्तभेदभाजां पूर्वेषामस्त्ययं पन्थाः ॥ ६ ॥

आविर्भूय स्वयं स्वप्ने या मां शास्त्रार्थमन्वशात् ।
सा काली प्रीयतामेतन्मूकालापनलीलया ॥ ७ ॥

[सूर्य्योदयस्य गताङ्के शक्तिभाष्यसमालोचन प्रसङ्गे शक्तिभाष्यावसाने भाष्यकृतोपनिबद्धानि पद्यानि इमानीति दर्शयितुं प्रतिज्ञातमासीत्, परन्तु तत्र स्थानाभावान्न प्रकाशितानि, तानीह प्रकाश्यन्ते जिज्ञासुभिस्तत्र संयोज्य पठनीयानि श्री गोपालशास्त्री]

मेघसन्देशमहोत्सवः ।

सुषमामञ्चति सौराषाढप्रथमदिवसे मानससरोवरघट्टविराजमानभूदेव-चतुष्पाठीविद्याभवने मेघदूतमहोत्सवः पण्डितकुलावतंसानां श्रीमद्वसन्तकुमार-तर्कनिधिमहाशयानां साभापत्ये महता समारोहेण समपद्यत । तत्र श्रीमन्तः विद्वत्कुलकमलदिवाकराः श्रीजीवन्याय तीर्थ M. A. महोदया एवम् पं० सिद्धेश्वर-भट्टाचार्याः पं० आणेपु वेंकटमूर्तिशास्त्रिमहाशयाः पं० सिद्धेश्वरस्मृतितीर्थाः पं० सिद्धेश्वरकाव्यव्याकरणतीर्थाः बालकभागवतप्रणेतारः श्रीललितमोहनवन्द्योपाध्यायाः, अन्ये च सज्जना आस्तिकशिरोमणयश्चोपस्थिता आ~न् । तदानीं श्रीमन्तः न्यायतीर्थमहोदयाः सरससौकुमार्यादिकमनीयां सहृदयहृदयाह्लादिनीं मांगलिकीं कवितां स्वीयां श्रावयामासुः । श्रीमन्तः पण्डितप्रवरास्सुब्रह्मण्यशास्त्रिणः मेघदूताख्यमिदं महाकविकालिदासविरचितं काव्यं अक्षरेण संक्षिप्तं व्यंग्यार्थेन सर्वाङ्गीणसुन्दरमिति सन्देशकरकाव्यनिर्माणस्यायमेव मार्गदर्शी कविकुलतिलकः कालिदास इति सारवत्तरं गम्भीरं विस्मयावहञ्च भाषणमकुर्वन् । अनन्तरं न्यायतीर्थमहोदयैः क्वत्योऽयं कालिदास इति पूर्वपक्ष उपक्षिप्तः । ततश्च कालिघट्टस्थ–कालिदास-ग्रन्थप्रकाशकसमित्या प्रतिपादिताभिः युक्तिभिस्तस्य च वंगीयत्वं प्रत्यपादि । मध्ये श्रीवेंकटरमणमूर्तिशास्त्रिमहोदयैः कर्णाकर्णिकया कर्णपथप्राप्तं वृत्तान्तं कालीदासीयमुपन्यस्य तस्यावंगीयत्वं स्थापितम् । पुनश्च श्रीन्यायतीर्थमहोदयैः तस्य पद्यान्युदाहृत्याभेद्याभिर्मनोहराभि युक्तिभिस्तस्य वंगीयत्वं सुप्रतिष्ठापितम् । ततःश्रीमद्भिः सभापतिमहोदयैरयं विषयोऽनुमोदित श्श्लाघितश्चाभूत् । अवसाने च न्यायतीर्थमहोदया मान्यमाननीयेभ्योऽध्यक्षमहोदयेभ्योऽन्येभ्यः विद्वत्तल्लजेभ्यः सज्जनेभ्यश्च सानुरागेण मनसा सूनृतेन वचसा शतशो धन्यवादान् प्रायच्छन् । ततः करघोषेण साकमियं सभा विसर्जिता अभूदिति शम् ।

निवेदयिता–श्री जानकीजीवनभट्टाचार्यः,
(सौदामिनीविद्यालयः मानसरोवर, वाराणसी ।)

श्रीधर्मप्रचारमण्डलस्यावश्यकता ।

इह परमपवित्रभारतवर्षेऽनेऽके पन्थानः धर्मशब्दस्थाने मतमजहवरिलीजनादिनाम्ना प्रसृताः सन्ति तेषां प्रचारका भक्ताश्च तान् धर्मशब्दवाच्यानेव वदन्ति । यतश्च तत्प्रचारकाः शब्दमात्रे विवदमाना विद्वेषस्य प्रचण्डाग्निं प्रज्वाल्याशान्तिं कुर्वन्ति । तत्र यदि एकेन धर्मशब्देनैव व्यवहारः स्यात्तर्हि तदर्थविरोधकृता तावद-

शान्तिर्नोदीयात् "यतोऽभ्युदयनिश्श्रेयससिद्धिस्स धर्मः" इत्येवंरूपो हि धर्मस्वभावो विद्यते। अत आवश्यकता वर्ततेऽधुना उपर्युक्तानि दुःखानि नो भवेयु भारतवासिभ्यः, इत्यतः सनातनधर्मस्य प्रचारोऽनिशं विधेयः। येन भूमण्डलस्थाः सर्व एव मानवसमाजा उपकृता भवेयुरिति कार्यमिदं श्री धर्मप्रचारमण्डल एव विधास्यति।

यदा श्रीधर्मप्रचारमण्डलस्य विकाशोऽभूत्। तदारभ्यायं धर्मप्रचारे संलग्न स्तिष्ठति। वर्तमानकाले ऋते धनं प्रचारस्य कार्ये विघ्नो जातः। अतः धार्मिकाणामग्रे निवेदनमस्ति यत्ते श्रीधर्मप्रचारमण्डलायार्थिकसहायतां दत्वा धर्मप्रचारस्य पुण्यं लभेरन्।

वक्तृभजनीकौ संस्थायाः स्वं भवतः। मुखरहितः कोऽपि जीवो जीवनं धर्तुं न शक्नोति। एवं कापि संस्था वक्तृभजनीकौ त्यक्त्वा कृतकार्यतां लब्धुं नार्हति। अनेन हेतुना श्रीधर्मप्रचारमण्डलाय वक्तृभजनीकानामावश्यकता वर्तते। तेषां भोजनस्य तथा मार्गव्ययस्य व्यवस्थापि धार्मिकाणां स्कन्धयोर्निर्भरास्ति। अतो धार्मिकसज्जनाः कश्चित् स्वधनस्यांशम् उक्तमण्डलाय दानस्वरुपेण दत्वा यशस्विनः भवितुमर्हन्ति।

धनस्य तिस्रो गतयो भवन्ति लोके दानं भोगो वा नाशः। तत्र प्रथमा गति र्दानम्। दानाच्च श्रीमान्भवति लोक इति प्रसिद्धं गरुणपुराणेऽपि। यथा कृपणाः सुकाले उर्वरां भूमिं दत्वा अचिरेणैव कालेन श्रीमन्तो भवन्ति। अतो धार्मिकाः श्रीमन्तः श्रीधर्मप्रचारमण्डलाय साहाय्यं दत्वा अनन्तकालपर्यन्तं श्रीमन्तो भूयासुः।

निवेदकः संस्थापकः श्रीधर्मप्रचारमण्डल अल्लापुर, शाहाबाद जिला हरदोई [अवध]

धर्मप्रचारः।

श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य सुप्रबन्धेन काश्यां दशाश्वमेधघट्टे विभिन्ने प्रतिवेशेऽपि पुरुषोत्तममासेऽस्मिन् विविधविवेचनाविलसितं धार्मिकं युक्तिप्रमाणोर्जितं परिमार्जितं व्याख्यानं बोभवीति। अनेके विद्वांसो जना व्याख्यानं श्रोतुं समुत्कण्ठया समुपतिष्ठन्ते प्रतिदिनं श्रोतारः समेधन्ते। अपूर्वमाकर्षणं व्याख्यानेऽनूभूयते। तत्र परमानंदस्य स्रोतः मन्दाकिन्यास्तरङ्ग इव प्रवहति। महामहोपदेशकः श्रीमान् पण्डितगङ्गाविष्णुशास्त्री व्याख्यानमालाया अस्याः सुमेरुरिव प्रतिभाति। अनेन धर्मप्रचारेण वाराणस्यां धार्मिकेषु पूर्णा जागर्तिरुत्पद्यते। ततः कार्यमेतदग्रे सरिष्यतीति।

ब्राह्मणानां श्रेष्ठत्वं जन्मना वर्णव्यवस्था च ।

निबन्धा—पण्डित दीनानाथशर्मा शास्त्री सारस्वतः
सनातनधर्म कालेजोपाध्यक्षः मुलतान ।

(क्रमागता)

किञ्च—'योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः' मनु । २।१६८ इति मनुपद्यस्थेन 'जीवन्नेव' इति पदस्थेन 'एव' कारेणाऽपि स्पष्टं सिद्ध्यति यज्जीवन्नेव वर्णो न परिवर्तते किन्तु मरणे एव । अन्यथा 'जीवन्नेव' इति शब्दो व्यर्थोऽनियमे नियम इति दोषग्रस्तश्च भवेत् । अत एव तु स्वा० दयानन्देन स्वपक्षखण्डनभीतेनाऽस्य श्लोकस्य व्याख्याने चतुरता कृता यद्—'जीवन्नेव' इति पदस्यार्थ एव न कृतः । यतोऽनेन मरणे एव वर्णपरिवर्त्तं सिद्ध्यति । तथा च—'जो वेद को न पढ़ के अन्यत्र श्रम किया करता है, वह अपने पुत्र पौत्र सहित शूद्रभाव को शीघ्र ही प्राप्त हो जाता है' सत्यार्थ प्र० तृ० २६ पृ० । 'जीवन्नेव' इत्यस्यार्थानुल्लेखच्छलेन स्पष्टं सिद्ध्यति यद् वर्णपरिवर्त्तनं जीवने न भवति, परन्त्वनेन तन्मतखण्डनमासीत्; अतस्तदपलापः कृतस्तेन । अथ च जीवनेऽपि यद् द्विजस्यात्र सपुत्रपौत्रं शूद्रता निर्दिष्टा; सा साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः साक्षात् पशुः पुच्छविषाणहीनः' इतीव निन्दार्थवादे पर्य्यवस्यति न वर्णपरिवर्त्तने अन्यथा तत्पुत्रपौत्रादिषु अकृताभ्यागमदोष ऽऽ प्रसज्येत । तत्र 'ताद्धर्म्यात्ताच्छब्द्यम्' इति न्यायश्चरितार्थः । अथ च 'तस्य भावस्त्वतलौ' ५।१।११९ इति 'त्व' प्रत्ययस्तद्भावाऽर्थे भवति, न तु तस्मिन् साक्षात् । अथ चाऽमुत्र पद्ये 'त्व' प्रत्ययो वर्त्ततेऽपि । यदि नाऽपि स्यात्; तर्हि केवल 'शूद्र' शब्दोऽपि तत्र न 'शूद्र' वाचकः स्यात्, किन्तु 'शूद्र' धर्म्मवाचक एव स्यात् । अत एव 'पुंयोगाद्' ४।१।४८ सूत्रे महाभाष्ये—'चतुर्भिः प्रकारैरतस्मिन् स इत्येतद् भवति । तात्स्थ्यात्, ताद्धर्म्यात्, तत्सामीप्यात्, तत्साहचर्याद् इति । तात्स्थ्यात्तावत्—मञ्चा हसन्ति, गिरिर्दह्यते । ताद्धर्म्यात्—जटिनं यान्तं ब्रह्मदत्तेत्याह, ब्रह्मदत्ते यानि कार्य्याणि जटिन्यपि तानि क्रियन्ते इति । अतो जटी ब्रह्मदत्त इत्युच्यते ॥ तत्सामीप्यात्—गङ्गायां घोषः, कूपे गर्गकुलम् । तत्साहचर्यात्—

कुन्तान् प्रवेशय, यष्टीः प्रवेशयेति ।" ४।१।४८। तेन तात्स्थ्यादिना ताच्छब्द्य-मौपचारिकमेव भवति 'गौर्वाहीकः, अग्निर्माणवकः' इतीव; नतु तदभिप्राय-कम्। अन्यथा—'साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः साक्षात् पशुः पुच्छविषाणहीनः' इत्यत्र मनुष्योऽपि पशुः, पशुः किं—साक्षात्पशुर्भवेत्। किमत्रत्य 'पशु'शब्द 'पश्वर्थस्यैव प्रतिपादकः? यद्येवं तर्हि तादृशपुरुषस्य भोजनाय पशुभोज्यं तुषबुसखलादिकं देयं भवेत्?। परन्नैवम्। साक्षात् पशुशब्देऽपि गौणी लक्षणैव ग्राह्या भवति। तज्जाड्यातिशयद्योतनं तत्फलम्। एवं 'योऽनधीत्य' इत्यादिपद्यस्थ—'शूद्र' शब्देऽपि व्यवस्था ज्ञेया। एवम्—"अन्तरेणाऽपि वतिमतिदेशो गम्यते, तद्यथा—एष ब्रह्मदत्तः। अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह, तेन मन्यामहे ब्रह्मदत्तवद् अयम्भवति" इति 'बहुगणवति' १।१।२३ इति सूत्रे महाभाष्ये। तेनाऽत्राऽपि 'शूद्रत्वं' इत्यस्य 'शूद्रवत्त्वम्' इत्यत्रैव तात्पर्यम्। भवन्तो वादिनो यदीमां व्यवस्थां न मन्वीरन्; तर्हि भवद्भ्य उचितं यत्-एतद-नुसारं स्व 'ग्रैजुएटान्' यैर्वेदान् सर्वथाऽनधीत्य अन्यत्र आङ्गलविद्यायां श्रम 'कृतः—तान् पुत्रपौत्रसहितान् शूद्रान् स्वीकुर्वन्तु। वयं कश्चिद् 'ग्रैजुएट' महाशयं 'अये शूद्र! इतो गच्छे'ति यदि कथयेम; तर्हि सोऽस्मभ्यं न क्रुध्येत्। परं स क्रोत्स्यति; तर्हि वादिन एव तेषां शूद्रतां प्रसाध्य तान् सन्तोषयन्तु। अस्मत्सनातनधर्मस्थानां कृते त्वियमेव व्यवस्था यदिदं पद्यं वेदाऽध्ययन-प्रशंसाऽर्थवादरूपमेव। तत्राऽनाचरतां निन्दार्थवादरूपमेव। अत एव 'स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु कर्मभ्यश्च्युता वर्णा ह्यनापदि। पापान् संसृत्य संसारान् प्रेष्यतां यान्ति शत्रुषु' मनु० १२।७० वान्ताश्युल्कामुखः प्रेतो विप्रो धर्मात् स्वकाच्च्युतः। अमेध्यकुणपाशी च क्षत्रियः कटपूतनः।१२ ७१ मैत्राक्षज्योतिकः प्रेतो वैश्यो भवति पूयभुक्। चैलाशकश्च भवति शूद्रो धर्मात् स्वकाच्च्युतः' १२।७२ इति स्वस्वकर्मभ्रष्टानां वर्णानां विविधदण्डा निदर्शिता जन्मान्त-रेऽपि; नतु तेषां परस्परं वर्णपरिवर्त्तनं निर्दिष्टम्।

एवं यत्र अब्राह्मणे ब्राह्मणशब्द 'क्वापि दृश्यते; स प्रशंसामात्र फलकः; ब्राह्मणादिके प्रयुक्तोऽब्राह्मणशूद्रादिशब्दो निन्दमात्रफलक एव; नतु तथा वर्णव्यवस्थापकः। अत एवैतरेयब्राह्मणे पैलूषाय कवषाय प्रयुक्तोऽ-ब्राह्मणशब्दो निन्दार्थक एव; तस्य जन्मना ब्राह्मणत्वात्। एतद्विषये 'किं महिदासकवषजानश्रुतयः शूद्रा आसन्?' इति मम लेखो 'मधुरवाण्यां' २।७-८ द्रष्टव्यः।

अथ च 'तपः श्रुतञ्च योनिश्चेत्येतद् ब्राह्मणकारकम् । तपः श्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः' २।२।६, ५।१।११५ इति महाभाष्योद्धृतपद्येनाऽपि जन्मसिद्धा वर्णव्यवस्था सिद्ध्यति । यदि गुणकर्म्मकृता वर्णव्यवस्थाऽभविष्यत् तन्मते; तर्हि तपःश्रुताभ्यां हीनं ब्राह्मणं स जातिब्राह्मणं नाऽकथयिष्यत्, किन्तु शूद्रममंस्यत । परं नैवमत्र प्रोक्तम् । तेन जन्मना वर्णः सिध्यति । अत एव महाभारते 'ये योनिशुद्धाः सततं तपस्यभिरता भृशम्' अनुशासन० १२१।१६ इत्युक्तम्, ये ब्राह्मणाः । विशिष्टलोहनिर्म्मिता × तन्त्री — कदाचित् सुवर्णाऽपेक्षयाऽपि महार्घतया विक्रीयते, या विशिष्टवीणाद्युपयोगमेति । सुवर्णाऽपेक्षया महार्घत्वेऽपि तत्तन्त्रीजातिर्लोहस्यैव मन्यते, न सुवर्णस्य उत्तमधात्वन्तरस्य वा । एवं कश्चिच्छूद्रो जातिब्राह्मणाऽपेक्षया गुणकर्म्मप्रकृष्टतरोऽपि शूद्रजातिक एव भवति, न ब्राह्मणजातिकः । अत एव वेदे— 'न यो ररे आर्य्यं नाम दस्यवे' ऋ० १०।४९।३ यः—इन्द्रो दस्यवे—शूद्रादिकाय आर्य्यं नाम न ररे—न दत्तवान् । स्पष्टताऽत्र । वस्तुतस्तु गोजातिग्रहणे यथा काणा पङ्गुर्निर्दुग्धाऽपि च गौर्गोजातिमत्येव मन्यते । तथैव ब्राह्मणजातौ निकृष्टगुणकर्म्माऽपि ब्राह्मणजातीय एव भवति, नाऽन्यः । अत एवाऽयं न्यायः 'प्रकृतिग्रहणे विकृतेरपि ग्रहणम्' । अत एव तु महाभाष्ये पस्पशाह्निके वर्णोपदेशप्रयोजनप्रकरणे —'इष्टबुद्ध्यर्थश्चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेशः' इति पूर्वपक्षिवार्त्तिके 'आकृत्युपदेशात् सिद्धमिति' समाहितम् । तदा तत्र 'आकृत्युपदेशात् सिद्धमिति चेत् संवृतादीनां (दोषाणां) प्रतिषेधः' इति वार्त्तिकमाक्षिप्तम् । तस्याऽयमेव भावो यद् × जातिग्रहणे सति दोषयुक्ता अपि तदन्तर्गता एव मन्यन्ते । तेन गुणकर्म्महीनस्याऽपि ब्राह्मणस्य ब्राह्मणजातीयत्वं सिद्धम् । अत एव 'यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम बिभ्रति' मनु० २।१५७ इति पद्ये विप्रस्याऽनधीयानस्याऽपि नामधारित्वमपि कामं स्यात् तत्त्वमेवोक्तम्; शूद्रत्वं तस्य नोक्तम् । एवं प्रागुक्ते महाभाष्यपद्येऽपि ज्ञेयम् । तत्र समुदिते कारणत्रयेऽपि योनिरेव योनिः—ब्राह्मण्यं ब्राह्मणाज्जन्म इति कैयटः) प्रधानम् । यतस्तपः श्रुतञ्च तु शूद्रजातीयेऽपि सम्भवि । परं तस्मिञ्छूद्रे योनिस्तु कथमपि न सम्भविनी; तर्हि 'तपः श्रुतञ्च योनिश्च' इति त्रयं तत्र कथं

× तन्त्रीः । अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः ।

* जानत्यपि । अत्र निमित्ताऽभावान्न नुम् । पश्यन्तीत्यत्र तु शप्त्वान्नुम् ।

प्राप्येत ? ब्राह्मणजातीये योनिस्तु वर्त्तते एव; तपः श्रुतञ्च तत्र सम्भव्येव । यदि नाऽपि भविष्यतस्तपः श्रुते तस्मिन्; तर्हि स जातिब्राह्मणस्तु सिद्ध एव; यतो नाऽत्र स शूद्र उक्तः । तेन योनेरर्थाज्जन्मन एव मुख्यत्वं जातौ । तपः श्रुतादिकर्म्मणान्तु प्राशस्त्यमात्रमेव द्योतितम् । अत एव 'त्रीणि यस्याऽवदातानि योनिर्विद्या च कर्म्म च । एतच्छिवे ! विजानीहि ब्राह्मणाग्र्यस्य लक्षणम्' ४।१।४८ इति महाभाष्योद्धृतवचनान्तरे योनिशब्दः पूर्वमुपात्तः । 'ब्राह्मणाग्र्यस्य, इति कथने न विद्याकर्मादिमतश्च ब्राह्मणस्य अग्र्यत्वं-श्रेष्ठत्वम् इतरस्य (केवलयोनिमतः) साधारणत्वञ्चध्वनितम् । तस्य साधारणत्वेऽपि जातिब्राह्मणत्वमेव । शूद्रस्योत्तमत्वेऽपि जातिशूद्रत्वमेव ।

अत एव विदुरादिभिःशूद्रैः (विदुरः क्षत्ताऽऽसीत्) स्वब्राह्मणयोग्यगुणकर्म्मवत्त्वेऽपि ब्राह्मणजातीयता न प्राप्ता, नच स्वयं मता ॥ कर्णो जन्मना क्षत्रिय आसीत्; कुन्त्या स नद्यां प्रवाहितः । सूतेनाऽसौ पालितः । तस्य जातिरपि गुणकर्म्माण्यपि पूर्णक्षत्रियस्याऽऽसन् । परम् अविदितवास्तविकतावशात् स स्वं सूतं मेने, सूतश्च कथ्यते स्म । स्वयंवरसमये यदा स द्रुपदप्रतिज्ञानुसारं धनुषा मत्स्यवेधमैच्छत्; तदैव स द्रौपद्या 'दृष्ट्वा तु तं द्रौपदी वाक्यमुच्चैर्जगाद नाहं वरयामि सूतम्' महा० आदि पर्व० १८६।२३ इति निषिद्धः । यद्यपि स सर्व्वविधक्षत्रियगुणकर्म्मपूर्णोऽविद्यत, वस्तुतो जन्मनाऽऽसीदपि क्षत्रियः, परं तज्जन्मरहस्यस्य गुप्तत्वात सर्व्वे एव तं शूद्रं मेनिरे । यदि तदा वर्णव्यवस्था गुणकर्म्मानुसारमभविष्यत्; तर्हि तस्य क्षत्रिययोग्य-गुणकर्म्म* जानत्यपि पश्यन्त्यपि च द्रौपदी तस्य सूतपुत्रतामात्रप्रसिद्ध्यैव तं कथमरोत्स्यत् ? अथ च गुणकर्म्मणैव वर्णव्यवस्थायां सत्यां तदा कर्णस्य क्षत्रियत्वात् तस्य सूतजातिमूलकलज्जानिमग्नतायास्तद्विषये मौनस्य च काऽऽवश्यकताऽऽसीत् ? स स्वक्षत्रियत्वं प्रसाध्य स्वलज्जामगोपायिष्यत् । परं तेनैवं न कृतम्; तेन सिद्ध्यतीदं यत्—तदा गुणकर्म्मकृतवर्णव्यवस्थाया गन्धमात्रमपि नासीत्; किन्तु परम्परात ~ प्राप्ता जन्मनैव वर्णव्यवस्था तदापि आञ्जस्येन प्रसृताऽऽसीत् ।

मतङ्गस्तपस्यन्नपि ब्राह्मण्यं न भेजे । दासीपुत्रः सुकर्म्मनिरतो नारदोऽग्रिमजन्यन्येव ब्रह्मपुत्रतां प्राप; न तु वर्त्तमाने । एवमत्र जनकयुधिष्ठिरश्रीकृष्णादय एव द्रष्टव्याः । तेषु केषामुत्तमगुणकर्म्मणां न्यूनताऽऽसीत् ? । तेऽपि ब्राह्मणा न जाताः, न वा तथा व्यपदिष्टाः । द्रोणाचार्य्य ~ परशुरामश्च

युद्धादिकं कुर्व्वन्तौ, क्रूरस्वभावञ्च धारयन्तावपि न क्षत्रियौ जातौ मतौ वा। एवं युध्यमानावपि कृपाचार्य्योऽश्वत्थामानौ विप्रौ, उपदिशन्नपि च विदुरः शूद्रः स्थितः। यदा खलु ब्राह्मणवेषधारिणाऽर्ज्जुनेन लक्ष्यवेधं कृत्वा द्रौपदी विजिता; तदा कर्णादयोऽर्ज्जुनेन सह युयुधिरे। तदा कर्णस्तं पप्रच्छ, यत्-त्वं किं ब्राह्मणोऽसि अन्यो वा? 'तमेवं वादिनं तत्र फाल्गुनः प्रत्यभाषत। ब्राह्मणोऽस्मि युधां श्रेष्ठः सर्वशस्त्रभृतां वरः' आदि पर्व० १९२।२०-२१ एवमुक्तस्तु राधेयो युद्धात् कर्णोन्यवर्तत। ब्राह्मं तेजस्तदाऽजय्यं मन्यमानो महारथः' १९२।२३ यदि गुणकर्म्मणैव वर्णव्यवस्थाऽभविष्यत्; तदा तस्यार्ज्जुनस्य ब्राह्मणत्वकथनमात्रेणैव तं को ब्राह्मणममंस्यत? कथं वा कर्णो युद्धविमुखस्तस्मादभविष्यत्?। तेन सिद्धा जन्मना वर्णव्यवस्था। यदि गुणकर्म्मकृतवर्णव्यवस्थाऽभविष्यत्; तर्हि ब्राह्मणवेषधारिणोऽर्ज्जुनादीन् प्रति द्रुपदस्य 'कथं जानीम भवतः क्षत्रियान् ब्राह्मणानुत' आदि० १९७।२ इति प्रश्न एव व्यर्थ आसीत्। तेन सिद्धा जन्मना वर्णव्यवस्था। (क्रमशः)

—

वर्षाकालिकं किञ्चित्

(मेघान्योक्तयः)

(१)

एतस्य तस्य मन्ये धन्यामभ्युन्नतिं जलधरस्य।
विश्वं सशैलकाननमाननमवलोकते यस्य॥

(२)

आश्वास्य पर्वतकुलं तपनोष्मतप्तं,
दुर्वारवह्नि-विधुराणि च काननानि।
नानानदीनदशतानि च पूरयित्वा,
रिक्तोऽसि यज्जलद! सैव तवोत्तमा श्रीः॥

(३)

गाजतवधिरीकृतककुभा किमपि कृतं न घनेन।
कियती चातकचञ्चुपुटी सापि भृता न जलेन॥

(४)

आसक्ताः प्रतिकोटरं विषधरा भानोः करा मूर्धनि ।
ज्वालाजालकरालदावदहनः प्रत्यङ्गमालिङ्गति ॥
सर्वानन्दनचारुचन्दनतरोरेतस्य जीवातवे ।
रे जीमूत ! विमुंच वारि बहुशो युष्मद्यशो जृम्भताम् ॥

(५)

त्वयि वर्षति पर्जन्ये सर्वे पल्लविता द्रुमाः ।
अस्माकमर्कवृक्षाणां पूर्वपत्रेषु संशयः ॥

(६)

शीतलादिव संत्रस्तं प्रावृष्यान्न नभस्वनः ।
नभो वभार नीरन्ध्रं जामूतकुलकम्बलम् ॥

(७)

क्षपां क्षामीकृत्य, प्रसभमपहृत्याम्बु सरिता,—
म्प्रताप्योर्वीं कृत्स्नां, तरुगहनमुच्छोष्य सकलम् ।
क्व संप्रत्युष्णांशुर्गत इति तदन्वेषणपरा—
स्तडिद्दीपालोका दिशि दिशि चलन्तीह जलदाः ।
(पाणिनेः)

(८)

सर्वाभ्युद्गतकंदला वसुमती, वृद्धिर्जलानां परा,
जातं निष्कमलं जगत्, सुमलिनैर्लब्धा घनैरुन्नतिः ।
सर्पन्ति प्रतिमन्दिरं द्विरसनाः, संत्यक्तमार्गो जनो
वर्षाणां च कलेश्च संप्रति जयत्येकैव राज्यस्थितिः ॥

निबन्धस्य कावश्यकता ?

ले० श्री लक्ष्मणत्रिवेदी विशारदः (सारनमण्डलीयः ।)

निबन्धो नाम रसगुणादियुक्तानां क्लिष्टभाषाभावमुक्तानां मुक्तानामिव कियतां सूक्तानां समवाय एव । तस्यैतस्य प्रस्तावप्रबन्धादीन्यपि पदानि वाचकतां दधते । विश्वसाहित्यनिकषायमाणोऽयं निबन्धो नामेति विश्वेषामपि विशारदानां निर्विवादं मतम् ।

भाषावाटिकापि निबन्धानुबन्धेनैव शोभतेतराम् । परां कोटिङ्गत एकोऽपि निबन्धः साहित्यसागरस्यानर्घं रत्नं भवति । निबन्धसम्बन्धमन्तरा कस्यापि साहित्यजीवनं नैवेति ज्ञेयम् । साहित्यशेवधिरयं शेवधिरिव भवति लोकाय । किञ्च अयं दधिविलोडनान्निःसृतं नवनीतमिव सागरादुत्थिता सुधेव, चन्द्रादुत्थिता चन्द्रिकेव ज्ञानराशिभ्य उत्पद्यते ।

तथा चायं निराकारोऽपि सज्जगतोऽग्रे भाषाभावौदार्य्यशालीनतया पूर्वापरापेक्षितुलितवर्णनेन चैकां जगतीमुपस्थापयति । अनध्यापकोऽप्ययं सद्ध्यापनगुणतयाऽध्येतनध्यापयति । मूकोऽपि सच्छब्दार्थव्युत्पत्याधायकतया परापरं वक्तुं व्यवसाययति, किं बहुना, सखेव साधु शास्ति, कान्तेवाभिरमयति, वशीकरणमिवारसमपि हृदयमभिमुखीकरोति, कामिनीकटाक्ष इव हृत्तले पदं धत्ते, प्रियपत्नीव प्रतिपदमनिर्वचनीयमानन्दमाविष्करोति, प्रथमसमागमनिशेव महान्तमपि कालं तृणमिवातिवाहयति ।

कोविदानां क्रीडैकभूमिरयं भूमिरिव नैकविधपदार्थोपेतः विविधभावभवनसमेतः महागौरवमेति । केन्द्रीभूतविषयस्य सरसस्यास्य साम्यं सालिमालः कश्चिद्द रसाल एव धारयितुमर्हति ।

तथा चायं गाम्भीर्ये सागरेण, चातुर्ये नागरेण गुणे सुरगुरुणा, अलङ्कारे मेरुणा,भङ्ग्यां नवोढया अभिधेयेऽभिधया, लाक्षणिके लक्षणया, व्यङ्ग्ये व्यञ्जनया, आस्वादने शर्करया परिणामे परीक्षाफलेन च वसता व्यक्तविविधाकृतेरनुकरोति संसृतेः ।

स चायं प्रतिज्ञाहेतूदाहरणाद्युपेतः कुभाषाभावाद्युपेतः रसगुणालङ्कारसमेतः विचित्रां विच्छित्तिमाधत्ते । एतज्जनितः प्रभावुकः प्रभावश्चिरमपि न विस्मर्य्यते । यदा चायं लिपीकृतः सामूहिकतया धृतो ग्रन्थरूपाश्रितो भवति ।

तदा काव्यरूपकप्रकरणादिनाम्ना व्यपदिश्यते । व्यज्यते चानेन महती शक्तिस्तदा । एतेनैवानुस्यूतानि काव्यकोशदर्शनप्रभृतीन्यपि । लघीयांसमप्य-स्थिरांशमपि विषयमयं पतितपावनपरमात्मेव समुद्धरति । नभस्यपि वैचित्र्येण प्रासादं निर्मिमीते ।

यर्हि चायं नैवाभविष्यत्तर्हि रमणीयं रामायणं महीयो महाभारतं सुगेयां गीतां वेद्यान् वेदान्निरीक्षितुं श्रोतुमपि कः प्राभविष्यत् । एतल्लेखनसरणी प्रति-मासं प्रतिलेखकं भिन्नभिन्ना नान्योन्याधीना ।

सोऽयं गद्यपद्यादिभेदेनानेकविधो भवति, परं गद्यमेव निबन्धाय साधीयः स्यात् । तस्मिन्नेव च पूर्णं पाण्डित्यं व्यक्तं भवति, "गद्यं कवीनां निकषं वन्द न्तीति" ।

निबन्धस्य प्रकृष्टरूपा गद्यस्वरूपा कादम्बरी दशकुमारहर्षचरिते च कस्य चेतसि नैकं चैतन्यमापादयतः । पद्यचम्पूरपि तज्ज्योतिषैव द्योतते । किञ्चाधुनापि प्राच्याः विशेषतश्च पाश्चात्याः विपश्चितो निबन्धस्यैवाभि-मुखिनः सन्ति ।

मतिमन्मतल्लिकानाम्बिकादत्तव्यासप्रभृतीनां शिवराजविजया-दिकृतयः कृतिभिर्निबन्धविधौ यतनीयमिति सदाभिदधते । हिन्दी साहित्ये साहित्यान्तरे प्रत्यहं प्रकाशमानानि परःशतानि पुस्तकानि निबन्धमेव निव-र्त्तन्ते । अपि च निबन्धेऽस्मिन्नल्पकायेऽपि यतोऽपरिमितानां शब्दानां निचायः गूढतराणामप्यर्थानां समवायः संबन्धे सान्द्रत्वं भाषामन्द्रत्वं पदानां स्फुटता, अर्थगौरवस्वीकारः गिरां पृथगर्थतो सामर्थ्यानपोहनञ्च वरीवर्ति अतोऽस्य निबन्धाख्यस्य कस्यचित् वस्तुनोऽवश्यमेवावश्यकतेति ।

परीक्षा नियमावली

विदित हो कि परीक्षा नियमावली छप रही है । यथा शीघ्र केन्द्राध्यक्ष महाशयों के पास भेजी जायगी । अन्य सज्जनों को नियमावली के लिये डाक व्यय अवश्य भेजना चाहिये ।

सन् १९३९ में समुत्तीर्ण परीक्षार्थियों के प्रमाण पत्र (सर्टिफिकेट) तैयार हो रहे हैं ।

निवेदक—सेक्रेटरी

अ० भा० सं० विश्वविद्यालय परीक्षा काशी ।

आत्मसिद्धिः ।

ले० पं० केदारनाथत्रिपाठी शास्त्री (विष्णुपुर सारन ।)

अतति सर्वत्र व्याप्नोति इत्यात्मेति व्युत्पत्तिसिद्धस्य शरीरेन्द्रियाधिष्ठातु र्व्यापकस्य कैश्चिदेव चार्वाकमार्गानुसृत्या कलुषितमतिभिर्जनैरनङ्गीक्रियमाणस्य सर्वविद्याप्रदीपानां प्रतीपमप्यनुकूलयितुं क्षमताशालिनामस्मत्सच्छास्त्राणामनुमतस्यात्मनः सत्ता युगसहस्रेऽपि नैव शक्यापलपितुम्-तथापि संसारे बहवो जना आक्षिपन्ति जीवात्मास्तित्वमिति ।

उद्घोषयन्ति च—"न स्वर्गो नापवर्गो वा नैवात्मा पारलौकिकः ।

तथा—यावज्जीवेत् सुखं जीवेत् ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत् ॥
भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ।
अहं स्थूलः कृशोऽस्मीति सामानाधिकरण्यतः ॥
देहः स्थौल्यादियोगाच्च स एवात्मा न चापरः ।
मम देहोऽयमित्युक्तिः सम्भवेदौपचारिकी" ॥ इति

अर्थात् आत्माभावे स्वत एव दुःखादिभोक्तृत्वस्याप्यभावे सिद्धे न वयमास्तिका इव दुःखादिभोक्तारो भविष्याम इति कथयन्तो निषेधयन्त्यात्माऽऽस्तित्वमिति । तेषामत्र सर्वतः स्थूलबुद्धीनां "चारुर्वाको यस्ये"ति व्युत्पत्तिसिद्धचार्वाक शब्दमनन्वर्थयतां देह एवात्मेति अप्रभावताञ्चार्वाकाणां मतमेव पूर्वं समीक्ष्यते—

यदि शरीरमेवात्मा स्यात् तदा मृतशरीरेऽपि चैतन्यमुपलभ्येत नैवमुपलभ्यते तस्मात् शरीरस्यात्मत्वमनादेयमेव । ननु यथा भवन्मते मुक्तात्मनां प्राणाभावेन ज्ञानेच्छाद्यभावेऽपि न तस्यात्मत्वं हीयते तथैव मन्मतेऽपि मृतशरीरस्य आध्यात्मिकवायुसम्बन्धाभावेन चैतन्याभावेऽपि तस्यात्मत्वे न कोऽपि दोषः इति चेन्न, शरीरावयवानामुपचयापचयैरुत्पत्तिविनाशशालित्वेन बाल्ये विलोकितस्य वस्तुनो यौवने वृद्धावस्थायां वा स्मरणन्न स्यात् ।

न च पूर्वशरीरोत्पन्नसंस्कारेण द्वितीयशरीरे संस्कारस्योत्पन्नत्वात् स्मृतिरुपपद्यत इति वाच्यम्—अनेकसंस्कारकल्पनायां गौरवादतिरिक्तात्मन एव स्वीका-

रस्योचितत्वात् । एवं शरीरस्य चैतन्ये बालकानां स्तन्यपाने प्रवृत्तिर्न स्यात् मन्मते तु शरीरादिभिन्नोऽस्त्येक आत्मा यश्च पूर्वजन्मनः संस्कारेण सहैव शरीरं प्रविश्य प्रवर्तयति बालकं स्तन्यपान इति । न च समेषामेव अनुभूतवस्तूनां संस्कारस्यान्यजन्मनि संभवात् सर्वेषामेव वस्तूनां स्मरणं स्यादिति वाच्यम्– उद्बोधकाभावात् । स्तन्यपाने किमुद्बोधकमितिचेत् अगत्या धर्माधर्मस्यैव उद्बोधकत्वकल्पनात् । अथवा यदि मय्यस्मिन्नेव जन्मनि दशवर्षीये भूते यत् यत् कृतं श्रुतं घ्रातं वा तत् तत् सर्वमेव न स्मर्य्यते तर्हि पूर्वजन्मनि कृतानां कार्य्याणां सर्वेषामेव कथं स्मरणं स्यात् अर्थान्न भवितुमर्हति । तस्मात्- चक्षुरा- दीनि–इन्द्रियाणि चाक्षुषादिज्ञानजनने चेतनाधिष्ठितानि करणत्वात् छिदायां कुठारादिवत् इत्यनुमानेन देहादिभिन्न एवात्मा सिद्ध्यति । न हि चार्वाकैर्नानु- मानं मन्यते इत्येतावतैव नात्मसिद्धिः । तस्यापि तैरवश्यं स्वीकरणीयत्वात्, अन्यथा गृहात् प्रोषितं पतिमपश्यन्ती चार्वाककामिनो मृतं मत्वा स्वोरस्ताडयन्ती रोदन- मेवाश्रयेत् । पत्रादिलिङ्गेन तत्सत्ताज्ञाने तु समायातमेवानुमानमपि प्रमाणमिति- युक्तिप्रमाणविरुद्धमनादेयमेव चार्वाकमतमिदम् । न चेन्द्रियस्यैवात्मत्वमिति इन्द्रियात्मवाद एव युक्त इति वाच्यम्–चक्षुरादीनीन्द्रियाणि सकर्तृकाणि करण- त्वादिति पूर्वोक्तानुमानेन स्वयमेव तेषामन्याधिष्ठीयमानत्वात् । अधिष्ठीयमानाधि- ष्ठात्रो र्मिथो भिन्नत्वात् । ननु ज्ञानादिकं प्रति करणत्वं कर्तृत्वञ्चेन्द्रियाणामेवास्तु तर्हि का क्षतिरिति वाच्यम्—इन्द्रियाणां ह्रासवृद्ध्यादिना प्रतिक्षणं परिणामात् पूर्वप्रत्यक्षीकृतानां पश्चात् कथं स्मरणमित्यापत्तिरापद्यते–यतो ह्यन्यानुभूतस्यान्येन- स्मरणाभावात् । एवं यत् पुस्तकं चक्षुरवलोक्य ज्ञापयति पुस्तकमिति तदेव- त्वचा अन्यविषयत्वे ज्ञापयितव्यम् किन्तु ज्ञायते पुस्तकमेवातो मन्यतामिन्द्रियभिन्न एवात्मा यश्चेन्द्रियद्वयेनापि एकमेव विषयीकरोति । तथा जम्बीरादिफलमव- लोक्य जीह्वयाऽसंयोगेऽपि तदाम्लत्वस्य ज्ञानं भवतीत्यतो विज्ञायते चक्षुराद्यति- रिक्त एवास्तीति । नापि मन आत्मवादिनां मतं युक्ततमम् यतो ह्याश्रयप्रत्यक्षे एवा- श्रितप्रत्यक्षं भवतीत्यस्ति नियमः । अतो यदि मनस एव न प्रत्यक्षं तर्हि तदा- श्रितानां ज्ञानसुखादीनां प्रत्यक्षं कथं स्यात्, अहं सुखीत्यादि प्रत्यक्षात्मकप्रतीतेरेव विलोपापत्तिरतो मन आत्मवादोऽपि भ्रान्तिमूल एवेति स्पष्टयति राद्धान्तोऽयमा-

स्तिकानाम् । "युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्ग" मित्यनेन मनसोऽप्रत्यक्षत्वसाधनात् । क्षणिकविज्ञानवादियोगाचारमतावलम्बिनस्तु–विज्ञानमेवात्मा तस्य च स्वतः प्रकाशरूपत्वाच्चेतनत्वं भावत्वात् क्षणिकत्वञ्च । अहं सुखी दुःखीत्यत्र तु विज्ञानमेव तत्तद्रूपेण भासते । एवन्तेषां द्विविधं हि विज्ञानं प्रवृत्तिविज्ञानमालयविज्ञानञ्चेति, अयं घटः, अयं पट इति प्रवृत्तिविज्ञानमहं सुखी अहं दुःखीति त्वालयविज्ञानम् । न च विज्ञानस्य क्षणिकत्वे पूर्वविज्ञानस्य नष्टत्वात् अन्यस्य च सुषुप्तिकालेऽभावात् सुषुप्तिरेवं न सिद्ध्येदिति वाच्यम् पूर्वपूर्वविज्ञानस्य उत्तरोत्तरविज्ञानहेतुत्वात् तत्राप्यालयविज्ञानधारायाः सत्वात् । ननु विज्ञानस्य क्षणिकत्वे तस्यैवाकारविशेषसंस्काराणामपि क्षणिकत्वात्तेषान्नष्टत्वाच्च स्मृतिर्न स्यादिति चेन्न मृगमदवासनावासितवसन इव पूर्वविज्ञानजनितसंस्काराणामुत्तरविज्ञाने सङ्क्रान्तत्वादिति प्रतिपादयन्ति, तन्नास्माकमास्तिकानां मनोरमम्–भवद्विज्ञानञ्जगद्विषयकमुत यत्किञ्चिद्विषयकम् प्रथमञ्चेत् सर्वः सर्वं जानीयात् द्वितीयञ्चेत् यत्किञ्चित्पदग्राह्यघटादेः सुषुप्तावपि ज्ञानप्रसङ्गात् । न च तस्मिन् काले निराकारैव विज्ञानसन्ततिरायातीति वाच्यम् तस्या विज्ञानरूपत्वे मानाभावात् नहि प्रमाणाभावात् प्रमेयासिद्धिरिति नियमात् । सुषुप्तौ यदि प्रमाणमन्तरापि मन्येत विज्ञानन्तर्हि विनिगमकाभावात् जागरणावस्थायामपि घटपटादिसत्ताऽभावस्वीकरणप्रसङ्गात् । विज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनोऽभावादिष्टापत्तिरिति चेन्न–अयं घटोऽयं पट इति स्थाने इदं विज्ञानम् २ इत्येवोच्येत किन्तु नैवमुच्यतेऽतःपदार्था विज्ञानादिभिन्ना एवेति स्वीकार्य्यम् । न च घटादिपदार्था विज्ञानस्यैव स्वरूपविशेषा इति वाच्यम्? किमयं स्वरूपो विज्ञानादिभिन्न आहो स्विदभिन्नः? आद्यश्चेत् ममैव मतमायातम् नातिरिक्तश्चेत् इमे नील पीते इत्यत्रेमे नीले इमे पीते इति व्यवह्रियेत नीलपीतयो र्विज्ञानस्वरूपत्वात् । अतो न साधु योगाचारमतमपीति । तस्मात् युक्तिप्रमाणसिद्धो देहादिव्यतिरिक्त आत्मास्तीति अवश्यं ज्ञायते । श्रूयतान्तावदपरमपि मानमात्मास्तित्वे–यदा कश्चित् दूरवीक्षणयन्त्रेणावलोकयति किञ्चिद्वस्तु तदा प्रतिभाति सन्निकटमेवेदं वस्तु वर्तते किन्तु अन्ततो दूरताज्ञानमेव हृदये तिष्ठतीत्यात्मास्वीकार्य्य एव यश्चास्ति तत्र वास्तविकतापरिचायक इति । इत्थं सूक्ष्मवीक्षणेनावलोकनेनापीति वोध्यम्–यद्वा द्वौ वालावधीयाते कस्याञ्चित् पाठशालायां सहपाठिनौ समानभोजनादिकौ च सन्तौ ततो निःसरति कश्चित्

योग्यः कश्चिदयोग्य इति पूर्वसंस्कार एव कारणम् संस्कारवत्त्वञ्चात्मन्येव शरीरस्य पूर्वमेव नष्टत्वात् अतोऽप्यात्मा सिद्ध्यत्येव । अयञ्चात्मा परदेहादौ अनुमानेनैव ज्ञायते–यथा देवदत्तशरीरम् आत्मवत् प्रवृत्तिमत्त्वात् प्रवृत्तिमत्त्वञ्च चेष्टारूपहेतुनैवानुमेयम् ।

तथा–बुद्ध्यादि षट्कं सङ्ख्यादि पञ्चकं भावना तथा ।
धर्माधर्मौ गुणा एते ह्यात्मनः स्युश्चतुर्दश ।

इति कारिकोक्तचतुर्दशगुणवान् व्यापको नित्यश्चास्तीति जीवात्मसिद्धिः ।

स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ।

(विमर्शः)

ले०—श्री पं० विद्याधर गौड़महाशयः, अग्निहोत्री (प्रिंसिपल, धर्मविज्ञानविभाग हिन्दूयुनिवर्सिटी काशी)

उपनीतस्य माणवकस्य 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य" इत्यध्ययनं विहितम् । तत्र अध्यायशब्दः शाखापरः । तत्र स्वत्वस्य एकत्वस्य च विवक्षितत्वात् एकैव शाखा एकवेदसम्बन्धिनो स्वपरम्परागता अध्येतव्या । "अनया त्रय्या विद्यया लोकं जयति-"वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम्" इत्यादि शाखापर्यालोचनया वेदान्तराध्ययनस्यापि कर्त्तव्यतावगमात् ऋग्वेदादिषु एकैकस्मिन्वेदे एकैका शाखा अध्येतव्या इति फलति । तत्रापि प्रथमं स्वशाखामधीत्य वेदान्तरगतशाखान्तराध्ययनं कर्त्तव्यम् । इदं सर्वं पूर्वमीमांसायां द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे शाखान्तराधिकरणे वार्त्तिकादौ स्पष्टम् ।

तत्रापि श्रौतानि कर्माणि, स्मार्तानि शान्तिकपौष्टिकानि च स्वशाखयैव कर्तव्यानि । स्वशाखाया लाभे तां परित्यज्य शाखान्तरपरिग्रहे प्रत्यवायस्मरणात् । अलाभे तु स्वशाखाऽविरुद्धं शाखान्तरोक्तमप्युपादेयम् । अत्र प्रमाणवचनानि वीरमित्रोदयरुद्रकल्पद्रुमादावुक्तानि । तानि यथा—

"पारम्पर्यगतां मुक्त्वा स्वां समाख्यादिबन्धिनीम् ।
शाखां, शाखान्तरं युक्तं नाध्येतुं सदृशे श्रमे ॥

"पारम्पर्यगतो येषां वेदः सपरिवृंहणः ।
तच्छाखीयैस्तु संस्कारैः संस्कृतो ब्राह्मणो भवेत् ।।
अधीत्य शाखामात्मीयां परशाखां ततः पठेत् "
"स्वेन पित्रादिभिर्वाऽपि यः कल्पादिः पुराऽऽदृतः ।
स तु नैव परित्याज्यः इति वेदानुशासनम् ।।
"एकवेदेऽपि शाखानां मध्ये योऽन्यतमां श्रयेत् ।
स्वशाखां तु परित्यज्य शाखारण्डः स उच्यते "
"यः स्वशाखां परित्यज्य पारक्यामधिगच्छति ।
स शूद्रवद् वहिष्कार्यः सर्वस्माद्द्विजकर्मणः "
"आत्मशाखां परित्यज्य परशाखासु वर्त्तते ।
उच्छेत्ता तस्य वंशस्य रौरवं नरकं व्रजेत् ।।
स्वीया शाखोज्झिता येन ब्रह्मतेजोऽर्थिना स्वयम् ।
ब्रह्महैव परिज्ञेयः सर्वकर्मसु गर्हितः ।।

न जातु परशाखोक्तं बुधः कर्म समाचरेत् ।
आचरन् परशाखोक्तं शाखारण्डः प्रकीर्तितः ।।
यः स्वशाखोक्तमुत्सृज्य परशाखोक्तमाचरेत् ।
अप्रमाणमृषिं कृत्वा सोऽन्धे तमसि मज्जति ।।
स्वशाखाश्रममुत्सृज्य परशाखाश्रमं तु यः ।
कर्त्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तत्तस्य चेष्टितम् ।।
अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः कर्मकारिणाम् ।
अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चायथाक्रिया ।।
ऊनो वाऽप्यतिरिक्तो वा यः स्वशाखोदितो विधिः ।
तेनैव तनुयाद्यज्ञं न कुर्यात्पारशाखिकम् ।।
वहुलं वा स्वगृह्योक्तं यस्य यावत्प्रकीर्त्तितम् ।
तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ।
यत्राम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत् ।।
विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ।।

परशाखोऽपि कर्त्तव्यः स्वशाखायां न नोदितः।
सर्वशाखासु यत्कर्म एकं प्रत्यवशिष्यते ॥ इति ॥

एवमाचार्यस्यापि कारयितुः स्वशाखीयस्य लाभे प्रथमं स एव शान्त्यादिकर्मसु वरणीयः। तेनाप्याचार्येण गुरुमुखात् यथावदधीतवेदेन सम्यक् ज्ञातकर्मकाण्ड-प्रक्रियेण च भाव्यम्। अन्यथाऽऽचार्यस्याध्ययनाद्यभावेऽनधीतानां मन्त्राणां फला-जनकत्वस्य तत्र तत्र शास्त्रकारैः समुद्घुष्यमाणत्वात्। तादृशैर्मन्त्रैः कृतं कर्म न केवलं निष्फलं भवति अपि तु "मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वे" ति न्यायेन कर्मकर्तुर्य-जमानस्यानिष्टमपि सम्पादयति। अतश्च यद्याचार्यः अधीतवेदः स्वशाखीयो लभ्यते तदा स एव ग्राह्यः। यदि तादृशो न लभ्यते तर्हि अन्यशाखीयोऽपि यदि यजमान-शाखां विधिवदधीत्य तच्छाखीयान् पदार्थांश्च सम्यग् जानाति स एव कर्मसु नियोज्यः। नतु स्वशाखीय इति कृत्वा अनधीतवेदः अपरिज्ञानकर्मकलाप आचार्यो योजनीयः। एतदभिप्रायेणैव सर्व आचार्यो यजमानशाखीय एव। अन्यथाऽऽचार्यस्य यजमानशाखाध्ययनाभावे तच्छाखीयपदार्थानां निर्वाह एव न स्यात्। स्वशाखयाऽ-नुष्ठाने वैगुण्यं स्यात् इति प्रतिष्ठेन्दुशान्तिकमलाकारादावुक्तम्। एवं च रुद्र-कल्पद्रुमे "रुद्राध्यायस्य च यजुर्वेदशाखास्वेव आम्नातत्वेन तदितरवेदशाखासु तदभावेन च यजुर्वेदभिन्नवेदशाखीयानां रुद्राध्ययनाभावेन तज्जपादौ तेषाम-नर्हत्वम्। अत एव वह्वृचाश्छन्दोगा आथर्वणाश्च विप्रा रुद्रजपादावार्त्विज्ये वर्ज्या यथाह शाङ्खायनः। वह्वृचाः सामगाश्चैव तथा चाथर्वणा द्विजाः। महा-रुद्रजपे नैव शस्तास्ते श्रुतिधर्मतः" इति.

यदुक्तं तत् अनधीतरुद्राध्यायस्य आर्त्विज्यनिषेधपरतया नेयम्। नतु रुद्राध्या-यिनोऽपि अन्यशाखीयस्य निषेधपरम्। अत एव च "बह्वृचाद्या अपि याजुषरुद्रा-ध्ययनवन्तो रुद्रजपसमर्थास्तु वरीतव्या" इत्युत्तरत्र तत्रैव लिखितम्। एवं सर्वत्र यजमानसमशाखीया इति पद्धतिकाराणामभिप्रायो बोध्यः—यद्यपि, वेदैकनिष्ठं धर्मज्ञं कुलीनं श्रोत्रियं शुचिम्। स्वशाखाढ्य (ज्ञ) मनालस्यं विप्रं कर्मार-भीप्सितम्" इति श्लोके आचार्यस्वरूपनिरूणपरे स्वशाखाढ्यमित्यस्ति पदम्। तेन च स्वशाखीय एव आचार्यः कर्तव्य इति प्रतिभाति, तथापि अन्यवाक्यस्य उपनयनप्रकरणस्थत्वात् उपनेतृस्वरूपमात्रनिरूपणपरत्वम्, नतु शान्तिक-

पौष्टिकादि-सर्वकर्मसु अस्य वचनस्य प्रवृत्तिः संभवति । अन्यप्रकरणस्थस्य वचनस्य अन्यत्र गन्तुमसामर्थ्यात् । अत एव च सर्वैरपि निबन्धकर्तृभिर्वचनमिदमुपनेतुराचार्यस्य स्वरूपनिरूपणपरतयैव व्याख्यानम्, यथा— स्मृतिमुक्ताफले-उपनयनकर्त्तारमाह व्यासः वेदैकनिष्ठमिति । वीरमित्रोदय-संस्काररत्नमालादावपि उपनेतृपरकत्वमेवास्य वचनस्योपवर्णितम्, नतु कारयितृपरकत्वमुक्तं कुत्रापि । लोकेऽपि च इदानीं यजुराद्येकशाखीयः स्वशाखां प्रथमतोऽधीत्य ततो वेदान्तरगतं शाखान्तरमप्यधीयानः तद्वेदीयं हौत्रमौद्गात्रं च श्रौतेषु कर्मसु करोत्येव । शिष्टा अपि तत्कर्म सदाचारयता परिगृह्णन्त्येव । अतश्चेदं सिद्धं भवति प्रथमतः स्वशाखाध्यायी स्वशाखीय आचार्यत्वेन कर्मसु नियोक्तव्यः । तदलाभे अन्यशाखीयोऽपि यजमानशाखामधीतवाँश्चेत् सोऽपि नियोगमर्हति । प्रथमतः स्वशाखीयस्यैव प्रतीतेः, इतरशाखीयस्य विलम्बेन प्रतीतेश्च । प्रथमोपस्थित-परित्यागे कारणाभावाच्चेति शम् ।

महा-महाध्यापक श्रीमत् पण्डित ईश्वरी-दत्त दौर्गादत्तिशास्त्रि, एम. ए. एम. ओ. एल. महोदयानामखिल-भारत-वर्षीय-छात्र-सम्मेलने सभापतित्वेन काश्याम् ।

"प्रदत्त-भाषणम्"

अयि ब्रह्मवर्चसवीतिहोत्राऽरणयः । संसार-सागर समुत्तारणाय धरणिमवतीर्णा दिव्यास्तरणयः ! भारतहितैषिणो मनीषिणो मान्याः ! सौहार्दसुधाह्रदाः सुहृदः ! सदा मदन्तर्वसन्तोऽन्ते वसन्तश्च !

विलक्षणोऽयं क्षणः । पुण्यपाथोधितटीयं घटी, गौरवेलेयं वेला, नितरां मनोहरोऽयं प्रहरः; अतीवादीनमिदं दिनम ; अप्रतिपक्षोऽयं पक्षः, असम्भवदुत्सवसमासोऽयं मासः ; मङ्गलस्यायनमिदमयनम्, महाहर्ष-वर्षमिदं वर्षम् ।

यदद्य वयं सर्वे सकल-लोक शङ्करेण भगवता शङ्करेण निरशनाऽऽशनार्थवितरणतया सुर-शाखि गर्व-खर्वी करण-निपुणदर्वी लसत्करकिसलयया भगवत्यान्नपूर्णया च सततं सश्रद्धञ्च समाधिष्ठितायाम्, प्रचण्ड दण्ड-धर दण्ड-भय खण्डन-परम पण्डितेन कलिकालभैरवेण चाभीक्ष्णमभिरक्ष्यमाणायाम्, समस्तसिद्धिसमृद्धी-

नामधीश्वरेण सकल-क्रियाकलाप-साफल्यलब्धये देवदानवमानवैः समुपास्येन भगवता द्विपास्येन निरन्तरं निरालस्यञ्च समुपास्यमानायाम्, दुरित-दुर्गति-दलन-दयावलोकन दुर्गया भगवत्या दुर्गया च दलित-सर्वोपसर्गायाम्, अमीन-क्षेमकराद्या भगवत्यो मीनाक्ष्याऽनुक्षणं निरीक्ष्य-माण-निवासि-निवह-निवास-क्षेमायाम्, ललितचरितया भगवत्या ललितयाऽनुवेलमुद्वलित-लालित्या-याम्, त्रिपुरहर पुरौकशोक -शकलीकरणचतुरचरिताभिरपराभिरपि परःश-ताभिः त्रिपुर-भैरवीप्रभृतिभि र्देवताभिरनिशमपास्यमान-परिदेविताबकाशायाम्, स्फुरत्समस्तसन्तापप्रशमन-सपर्य्यया, मुमुक्षुमनोरथरथ्यया भगवत्या भागिरथ्या चानुपलं हीरकहारिताभिः कल्मषहराभिः सलास्याभिर्लहरीभि र्निर्वास्यमान निखिलमालिन्यायां वृन्दारकवृन्दवदनारविन्दमकरन्दायमानायाः संस्कृतगिरः, आर्य्यसंस्कृतेश्च प्रधानराजधान्याम्, भुक्तिमुक्त्योकेलिवन्या भवनीतलतिलकस्थानीयायामस्यां वाराणस्यां संपद्यमाने संस्कृत-संसारस्य सर्वाण मालिन्यानि, अमङ्गलानि चालस्यानि, अकल्याणानि च दुरितानि दुःखानि च निखिलं दारिद्र्यं दौर्भाग्यञ्च समुन्मूल्य तस्य भोगापवर्गसाधनक्षमतामाधातुं संस्कृतज्ञानां प्राक्तनीं मानमर्य्यादां प्रतिष्ठां च पुनः प्रतिष्ठापयितुं प्रत्यग्रवयसां वयस्यानामन्तरभिनवजीवन-स्फूर्तिलहरीं फूत्कर्तुं च परिवद्धपरिकराणामखिल-भारत संस्कृत-च्छात्राणामस्मिन् महासम्मेलने स्फुरदमन्दानन्दसन्दोहसंगताः स्मः।

यदिदानीं वयं एतन्महोत्सवोत्संगे सङ्गत्य भूलोकसौभाग्येन भुवि आविर्भूतायाः सम्भावितसर्वभूताया भगवत्याः सुरभारत्या अकल्याणविस्मरणे स्मरणे उदञ्चत् प्रेम-रोमा चनिचयं निमग्नाःस्मः।

यदघेन्द्रोपेन्द्रादिवृन्दारक-वृन्दवन्दितपादारविन्दायाः स्वर्गिणां गिरः अबन्धनासु वन्दनासु अमन्दादरं समर्पितशिरःसरसीरुहाः आस्महे। यदिदानीं समुत्सादित-समस्त-साहित्य-शुभाशां प्रकाशितपरःसहस्राऽपरभाषां देवभाषामस्यां सभार्यां समायां सभाजयामः। यदधुना सुधा-सहचरीमवाच्यां देववाचं वचोमयैः सरुचिरैरुपचारैः समर्चयामः।

अयि स्वनामधन्याः सुधीमूर्धन्याः! विद्याव्रतव्रतति-सुकुमारकिशलयाश्च! नास्त्यविदितमिदं भवतां यदवाङ्मनसगोचरप्रभावस्य हविर्भुजां भाषितस्य

करुणाकणायमानान् वेद-वेदिकायां विकीर्णान् सुवर्णवर्णान् विचित्य विरञ्चि-रुच्चावचं प्रपञ्चं विरचयाम्बभूव। यत् शशाङ्ककोटिभिरपि अनपाकरणीये सहस्रांशुसहस्रैरपि दुष्परिहरे घोरघोरे विश्वघस्मरे आदिमे अविद्यान्धकारे ध्वस्त-धैर्यो विधिः संस्कृतवाङ्मयस्याङ्गभूतं नैगमं ज्योतिरासाद्यैव स्वं पन्थानं ददर्श, विधेयं चावदधार।

अत एवैतत् कर्णेजपानि वचनाम्बुजानि वेदाम्बुधौ स्मृतिसरसीषु च प्रस्फु-रन्ति। "स भूरिति भूमिमसृजत्" स सर्वेषान्तु नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक्। वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे॥" अत एव च पूर्वजैः गीर्वाणवाणी जगतां जननीति वा प्रपञ्चप्रसूरिति वा विश्वप्रसविनीति वा सम्बोध्यते स्म। बुध्यते चास्माभिरपि मातेयमस्माकमिति। देशान्तरीया भाषाविज्ञानतत्त्व-विदोऽपि भूमण्डलभाषाणामादिमां भूमिं ज्येष्ठां भगिनीं वा विभावयन्ति। अपरिमितानां प्राकृतानां प्रकृतिश्च कथयन्ति। सर्वतः पूर्वमियमाविर्बभूव इति कृत्वैवेयं देवभाषा सर्वभाषासु भूषायते। किन्तु सन्ति कल्याणकुलविपणयोऽस्या नैकेऽलौकिका गुणाः। धीयत एव धीरैरधिधरमधरमजिह्यासती अदसीया माधुरी; यस्याः पुरत इक्षुरसा रसाय न भवन्ति, सिताप्यसिता प्रतिभाति, क्षौद्रं क्षुद्रायते, द्राक्षा अदक्षा उदीर्यते, सुधापि मुधैव मधुरंमन्येति अवमन्यते। एतदीया लोकोत्तरा सरणिसुरलता कं सरलतरुसोदरं न तरलयति। इदमीया नन्दनवनविहरणविलक्षणाः पदविन्यासाः कं वैशाखनन्दनसनाभिं नाभिनन्द-यन्ति। अस्या अनिर्वचनीया वाचां वैचित्री कं सचेतसं न चमत्करोति। सुधाकर समूहसत्रब्रह्मचारिणी दुरापा प्रकृतिः कस्य पशुसहपाठिनः परितोषाय न कल्पते। अभिनवहैयङ्गवीनमनोहारिणी शाब्दी मसृणता कस्य कुणपसकुल्पस्य मनो न हरति अदृष्टपूर्वमर्थगाम्भीर्यं कं वैधेयसहाध्यायिनं न धिनोति।

निरामयस्य देववाङ्मयस्य लोकशोकशोषः कोशोऽपि अवनीतले नितरामनिकाशः। इह शिवतमश्रुतयः विश्वविश्रुताः श्रुतयः श्रुतियुगलं सफल-यन्ति। तत्र युक्तितर्कोपबृंहणानि बृहन्ति ब्राह्मणानि ब्राह्मणानामसदृशीं शेमुषीं प्रकाशयन्ति। अत्यत्र विद्याविद्योतविद्योतिताऽरण्यकानि आर्य्याणाम सक्तविवेकां व्यक्तविविक्तव्यवहृतिपद्धतिं प्रथयन्ति। परश्च परमरमणीयाः

प्राक्तनसूत्रपरम्परा महर्षीणामभिमतां मितभाषितां निदर्शयन्ति । अपरश्च सदाचोराविस्मृतिं दिशन्त्यः स्फीताः स्मृतयः स्वीयां स्मरणीयतां समर्थयन्ति । अत्र च पुण्यरूपाणि पुराणानि पूर्वपुरुषाणां परतरपौरुषं प्रकटयन्ति । एकतो दूरीकृतदुरितदर्शनानि दर्शनानि स्वदर्शिनां निःश्रेयसं निर्दिशन्ति दरीदृश्यन्ते । अन्यतो वल्गूनि भगवतः कणभुजो वल्गनानि द्वीपान्तरीयविद्वद्गुम्फितानां गलग्रहमादिशन्ति ।

अपरतः कमनीया कापिला आलापा अपरलपितानि अपलपन्ति । तत उत्तमोत्तमा गौतमीयाः सूक्तयो गोतमांसि आचामन्ति । मध्यतः-प्राञ्जलाः पातञ्जल-कल्पना देशान्तरीय–दार्शनिकनिकरमजल्पाकं रचयन्ति । परतोऽमीमांस्या मीमांसाधिकरणीयैरधिकरणैर्धीराणां धीरतां धियश्चाधिकुर्वाणावलोक्यते । उपरिष्टाच्च समस्तसमस्तभेदान्ता वेदान्ताः संसारसाहित्यशिरोरविन्देष्वप्रति-द्वन्द्विनीमासन्दीं विन्दाना वेदवृन्दान्यानन्दयन्ति ।

अयि विज्ञानतरणयो विद्वन्मणयः ! देवगवीपयःपानपटवो वटवश्च नास्ति तिरोहितमिदं भवतां यत् मम हितसिद्धि सम्पादितमहीसौहित्यमिदं सुरसरस्वतीसाहित्यं पूर्वेषामार्य्यपुङ्गवानां परःश ाभिः समभिः समुपार्जितस्य पाण्डित्यस्य परिपाकः, तेषामप्रतिभटायाः प्रतिभाया रमणीयः परिणामः । अप-रिभवानामनुभवानां शुभाशंसनमवसानम् , । इदं हि "प्रियमाकृणु" "भुञ्जते" "उदारचरितानाम्„ इत्यादिभिर्भणितिभिः सार्वभौमस्य सौहार्दस्य "सर्वे भद्राणि-पश्यन्तु„ "मा हिंस्यात्" "नाकरणं मृल्लोष्टं मृन्दीयात् "वर्षे वर्षेऽश्वमेधस्य„ "यस्माद् नोद्विजते लोकः" "अहिंसा परमो धर्म" इति स्वकीयपरकीयभेदरहि-ताया अहिंसायाः "पिता धर्मः" इति पितृभक्तेः, "गुरुर्ब्रह्मा" इति गुरुभक्तेः दुःशीलो" तीर्थस्नानार्थिनी" इति पतिभक्तेः, "नराणाञ्च नराधिपः" "बालोऽपि नावमन्तव्यः" इति राजभक्तेः, 'अभिवादनशीलस्य,' "ब्रह्मादिस्तम्ब" इति विनयस्य, "अपकारिषु यः साधुरिति" सज्जनतायाः, एवमपराभिर्वचनपरम्परा-भिर्मानवजन्मजन्मनां भव्यतमानां भावानो "मुज्ज्वलोज्ज्वलानादर्शान् संसार-स्य पुरतः उपस्थापयत् स्वामदृष्ट-पूर्वामश्रुतचरीं विश्वजनीनतां विवृणोति ।

न सन्ति सुमेरोः प्रचराणि चामीकराणि यैः वाचस्पतेर्वचसामेकापि चारुता समर्थितुं शक्येत । न सन्ति कुत्रापि तादृशाः शातकुम्भकुम्भाः यादृशैः सकलशङ्कराणां शाङ्करीणां गिरां गरिमा समादरमासादयितुं शक्येत । नास्ति भुवि सा विभूति र्या भवभूतेर्वाङ्मयस्य समुचितां सम्भावना मवा-

प्तुमलं भवेत् । न भाति कुबेरस्यापि बहवः कोशाः यैः कालिदासस्यैकाप्यनुपमोपमोपासितुं पार्येत । न सन्ति तावन्तः सौवर्णाः पणाः यावद्भिः पाणिनेरेकमपि सूत्रं सत्कर्तुं शक्येत । न सन्ति रत्नाकरे तावन्ति रत्नानि यावन्ति पतञ्जलेर्महाभाष्यस्य अरत्निप्रमाणाया अपि पङ्क्तेः पूजार्थं पर्याप्तानि स्युः । न सन्ति वसुन्धरायां तावन्ति वसूनि यावद्भिर्गीताया एकापि गीतिका सत्कर्तुं शक्येत । न सन्ति महीमण्डलेऽपरिमितियुक्ता मुक्तावलयः याभिः कविताकान्तारे विहरतो वाल्मीकिकोकिलस्यैकापि काकली लब्धुमलं भूयेत । न प्रतिभान्ति ब्रह्माण्डे ताः सम्पत्तयो याभिरेकस्या अपि ऋचः अर्चा सम्भवेत् ।

अस्य महनीयमहिम्नः संस्कृत-साहित्यस्यैव हेतोरस्मदीयेयं जन्मभूमिः समासां भूमीनामधुनापि कैश्चित्मूर्धन्या मन्यते । अत एव च नः पूर्वजाः पूर्वं सर्वत्र समं सम्पूज्यन्ते स्म । अत एव च मनुनापि भारतीयाश्चराचरस्याचार्य्यस्वरूपा नियोजिताः । अयं देशश्च सर्वदेशानां देशिकतया संकेतितः; इयं धाराधरणीतलस्याद्याध्यापिका निर्धारिता । देशान्तरीया इदानीमपि संस्कृतस्यैव साहाय्येन विशालं भाषावितानमाविर्भावितवन्तः । विश्वविस्मापकान् विविधान् विषयाँश्चाविष्कृतवन्तः ।

अद्य यावदविद्यान्धकारे निह्नुतानि तत्वानि चाधिगतवन्तः । अस्माकं पूर्वजानां नूनमपरिमेयपुण्यराशिरासीत् यत्तेषां देववाच्यनिर्वचनीया रुचिराचकाशे । यत्तेषां तत्र निरपेक्षः पक्षपातो विमलतरो विश्वासः केनाप्यनिरुद्धा श्रद्धा चाभवत् । तस्याः सेवायामेव तैरुज्ज्वलानि जीवितान्यतिवाहितानि । तस्या एव समाराधनायां समे समया नीयन्ते स्म । तदीक्षण एव तदीयाः क्षणाः क्षीणा अभवन् । सा एव तेषां सौभाग्यविधिरमन्दानानन्दानमवधिः सततसन्निधिः शेवधिश्चाभवत् । सा एव च तेषां सर्वस्वस्य, शरीरस्य, स्वान्तस्य च सर्वाधीश्वरी, श्रोता, भयत्राता, पाता, पिता, सर्वावलम्बाम्बा च बभूव । हुतभुजि हुताश्चापिते तां न जहुः । अन्तरायै निरन्तरं तान्ता अपि ते तस्या अन्तं न वितेनुः । रक्षोभिरभीक्ष्णं भक्ष्यमाणापि तां नाचिक्षिपुः । तत्प्रणयिभ्यः कविपुङ्गवेभ्यः प्रत्यक्षरं लक्षं प्रदायापि लज्जयैव ते आलक्षिता अभवन् । तत्परिचर्य्यापरायणेभ्यो वैश्रवणीः सम्पदो विश्राणयन्तोऽपि न परितोषं तेनिरे ।

अयश्च तेषां तदनुपमप्रेमपरिपाकस्य परिणाम आसीत् यत्तेषां वर्णनातीतवीर्य्यायां तद्वर्णमालायामप्यविश्रान्ता प्रीतिरासीत् । प्रतिसन्ध्यं प्रतिपर्व प्रतिमहोत्सवं ते तदीयैः सुवर्णैः स्वीयान्यङ्गान्यलङ्कुर्वन्तिस्म ।

तस्या एकैको वर्णस्तै मतेति मन्यतेस्म यदनुकुर्वन्तो वयमिदानीमपि वर्णान् मातृका इति कथयामः। एतान् वर्णान् ते जड़ा इति नावहेलयन्ति स्म, किन्तु तान् हिम-हिमांशुभासुराया भगवत्याः सुरभारत्या इन्दुकुन्दावदातानवयवान् मेनिरे।

अहो स कीदृशः समय आसीत्। यदा सुरभाषाऽखण्डब्रह्माण्डस्य मातृभाषाऽभवत्। यदा देवदानवसिद्धगन्धर्वकिन्नररक्षोभिः प्रतिक्षणं संस्कृतमेव भाष्यतेस्म। यदाधिधरणि तस्यैव सर्वाधिकोऽधिकार आसीत्। यदा भारते तदीयमेव साम्राज्यमभूत्।

यदारङ्कमारामचन्द्रम्, आकृषकमाकृष्णचन्द्रम्, आकुविन्दमागोविन्दम्, आकिङ्करमाशङ्करम्, सर्वे संस्कृतमेवाविकलमविकल्पञ्च जल्पन्तिस्म।

यदा परिमितपराक्रमो विक्रमोऽपि, अभोजोऽपि, भोजोऽपि, पामरोऽपि पण्डितोऽपि तरुणोऽतरुणश्च सर्वे गीर्वाणवाणीं ब्रुवन्ति स्म। यदा शाकुन्तकुलानि तदध्येतुमुत्कलिकाकुलानि बभूवुः। यदा श्रुतिशिरांसि गायन्त्यः कीराङ्गना अस्माकमङ्गनानि मङ्गलमयानि चक्रुः। यदा च संस्कृतरणरणिकया रटन्त्यः सारिकाः क्लेशोत्सारिकाः समभवन्। किन्तु हा हन्त !!! अमृतान्धसाममृतकल्पं तदेव जल्पितमिदानीमस्मदीययावहेलया कलिकालस्य लीलया वा क्रमसोऽल्पीभवत्प्रभावं प्रस्खलत्प्रचारं संकुचत्सहायकसेवकसख्यं दीनदीनां दशामावहत् तान्तिसन्ततिमातनोति।

क्वास्त्यधुना स एकोऽपि लोको यः संस्कृतमेव सालोकं करोति। क्व राजते सम्प्रति तद्राज्यम्; यत्र तस्यैव राज्यमाभाति। क्व दृश्यते स प्रदेशो यत्र तस्यैवादेश आद्रियते। कुत्र वा प्रतिभाति स प्रान्तो यदीयमोष्ठप्रान्तं संस्कृतमेव स्पृशति।

दिव्यवाङ्मयस्य प्रायः सर्व एवावयवा तादृशमेव दशाविपर्यासमनुभवन्तो विभाव्यन्ते। वेदा नाम्नापि दुर्वेदा भारते संवृत्ताः। स्मृतयोऽपि विस्मृतिपथमवतरयन्त्यो दृश्यन्ते। पुराणानि पुराणानीति कृत्वापुस्तकालयेभ्यः अपाक्रियन्ते। ब्राह्मण–सन्ततिर्ब्राह्मणसन्ततिरिव अनर्थसार्थं सुविभाव्यते। उपनिषदो द्रव्योपार्जनासूपद्रवोद्भाविन्य उदीर्यन्ते। इतिहासा उपहासनीरनिधौ निरस्यन्ते। अपराश्चास्मदीया विद्याः सावद्या इति सर्वतोऽपोद्यमाना दरीदृश्यन्ते।

हा धिक्! अस्मदीयैर्दुष्कृतैरेव मधुमधुरं संस्कृतमितस्ततो निरस्त-

मस्तमितमिवाभाति । भारतीयानामितः परं भयङ्करतरं किं दौर्भाग्यं सम्भवति यद् भास्करसहस्रभासुरा सुरभारती भारताद् वहिर्भवन्ती शरणार्थिनी शर्मण्यादिदेशानाश्रयति । अत्र यथाकथञ्चिदुपलभ्यमानाऽपि कैश्चिदपेया परित्यज्यते । कैश्चित् सन्धिनीक्षीरधारा इव पुण्यक्षयकारिणी वीक्ष्यते । कैश्चित् दारिद्र्यदायिनी दरिद्रेव निराद्रियते । अन्यैर्दुर्भिक्षराक्षसीति सभयं प्रेक्ष्यते परैरुत्पातवात्या इवोत्सारयितुमिष्यते, अपरैर्मृता इति स्पर्शयोग्या न मन्यते, इतरैश्च भारतसौभाग्यभानु स्वर्भानुरिति सशङ्कमालोक्यते ।

(संस्कृतस्याधःपतनकारणानि)

सुरगिरोऽस्या दुरन्ताया दुरवस्थितेः (१) शिक्षाशरण्या अनुपयोगित्वम् (२) राजसहायतायास्तनीयस्त्वम् (३) जनताया औदासिन्यम् (४) धार्मिकजीवनस्यावनतिः (५) विद्यानुरागस्य ह्रासश्चेति पञ्च प्रधानहेतवः सन्ति ।

तत्र शिक्षाक्रमस्यानुपयुक्ततायाः प्रत्ययायेदानीन्तनेषु सततपरीक्षार्थं निर्धारितानां ग्रन्थानामावलीषु दृष्टिर्निक्षिप्यतां तावत् प्रायोऽर्वाचीनै विद्वद्भीरचिता ग्रन्था आर्षीषु रचनासु सुलभां शाब्दीं सुगमतामार्थीं गम्भीरताञ्च न विभ्रति, नापि च स्वविषये विचारं विवेचनां वा तच्चरमसीमां प्रापयन्तः प्रतिभान्ति । वहवस्तेष्वेकमेव वस्तु भिन्नैः पदैः प्रतिपादयन्तःपरीक्षार्थिभारवर्द्धनैकप्रयोजनाः प्रतीयन्ते । तदीयेषु विषयेषु विरला एव केचन लौकिकव्यवहारेषु दैनिक जीवनयात्रायां वा किमपि साहाय्यं कर्तुं क्षमन्ते । विरलतरा एव च परीक्षावसानेऽप्यनवसितप्रयोजना भवन्ति । विद्यार्थिभि रधीयमानं विषयस्य वरणञ्च तदीयं तदनुरूपसंस्कार-विशेषं शक्ति-विशेषं वा न सम्बध्नाति, किन्तु स्वस्य परीक्षोत्तरणसौकार्य्यविचारमूलकत्वं व्यनक्ति । परीक्षाणां लेखबहुलतयाऽऽपतन्तीनां परीक्षा-शुद्धिहन्त्रीणां त्रुटीनां दुर्वारत्वेन वास्तविकयोग्यतरनिर्णये स्खलन्ती इदानीन्तनी परीक्षापद्धतिरपि न क्षेमाय कल्पते । युगपदेव विविधासु परीक्षासु प्रवेशार्थमवकाशस्य प्रदानमपि तदीयां विषयगाम्भीर्य्यविनाशकतामाविष्करोति । एतानि शिक्षासरणिदूषणानि प्राचीनार्वाचीननिबन्धानां मञ्जुलसामञ्जस्यशालिनां मिश्रणेनैव गणित-भूगोलेतिहासप्रभृतीनां लौकिकव्यवहारोपयोगिविषयाणां निर्वाचनेन परीक्षणक्रमसंशोधनेन विचारयितुं शक्यते ।

अष्टलोकपाल-मूर्तिर्हि स्वप्रभावविशेषेणोच्चावचान् रुचिरानरुचिरांश्च

विनिमयाननायासं घटयितुमीष्टे सत्वरमेव सा सत्यं कलौ कलिश्च सत्ये दीनं धन पतौ धनपतिं च दीने सुखं दुःखे दुःखञ्च सुखे परिवर्तयितुं क्षमते। कठिन तमोऽपि विषयस्तदानुकूल्येन सरलतमो जायते

अतीतेषु समयेषु संस्कृत साहित्यं यमद्भूततरमभ्युदयमवापत्। यश्च तस्य सर्वतः प्रसृमरः प्रचारोऽभवत्। तस्य विक्रमभोजादिभूभुजामोजस्विनी सहायतैव निदानमभूत्। इदानीं च तदीयं यद्दैन्यं तस्यापि प्रधानमेकं कारणं वर्तमानमहीपतीनां साहाय्यस्याभावोऽल्पत्वं वा। सम्राजा स्वशासिते भारते संस्कृतस्य कृते यत् क्रियते तदपि भारतीयभूपतिभिः स्वराज्येषु कर्तुंन्नेष्यते। अत एव तत्र तस्य दशा दैन्यस्य परां कोटिमाटीकते।

अधुनातनजनतयाऽपि गीर्वाणगिरं प्रति असामान्यमेवौदासिन्यं तन्यते तस्य च लीलास्थलानि निदर्शनानि वा विद्यमाना योगक्षेमादमदक्षिणादूनशिक्षका वृत्त्यभावसन्तापसन्तप्तान्तेवासिराशयो विद्यालया एव विद्यन्ते। रक्षापूर्णमनुगृहीताऽपि दोषोज्झिताऽपि कापि विश्वजनीना संस्था तावन्न समृद्धिमृच्छति यावत् समाजेन सादरं सौजन्यजलाञ्जलिभिर्नाभिषिच्यते। शिक्षाशून्यतातिवृष्ट्यनावृष्टिदुर्भिक्षाद्युपद्रवप्रयुक्तस्वाभाविकमार्थिकंकाठिन्यं च संस्कृताऽननुरक्तेः कारणम्। धनेन साहाय्यं कर्तुमनीशा अपि लोका अनुदासीना भवन्तो बालकानां शिक्षार्थं समर्पणेन विद्यालयानुपकर्तुमर्हन्ति। उदासीनास्तु तत्राप्युदासते। हन्त! एतेनैवौदासीन्येन कोटिकोटिरसायनातिशायिक्षेमक्षरणदाक्ष्यया संस्कृतशिक्षया वर्जिता जनता स्वयमनुदिनं सर्वतो नीचैर्गच्छन्ती ताञ्च नीचैर्नयन्ती स्वशुभेच्छुभिर्विषादजुषा दृशा दृश्यते।

पशुभावतिरोभावैकभूमेर्धर्मस्यावनतेर्जीवन्तीं प्रतिभां प्रत्यक्षीकर्तुं कामैरार्यजीवनजीवानुभूतवेदध्वनिशून्यतयाश्मशानायमानेषु अस्माकं सद्मसु श्रौतस्मार्तसकलक्रियाकलापसाफल्यजनन्याः प्रधानजनन्याः सावित्र्या अपि उपासनासु मन्दादरतां मन्दाक्षं वा भजत्सु सनातन-सभ्यतालता-प्रथम पुष्पं यागपञ्चकञ्च सावलेपं वञ्चयत्सु भूयःसु द्विजेषु सर्वाऽशाशातननिष्णातासु परमेश्वरप्रार्थनास्वश्रद्धामविश्वासञ्च तन्वत्सु तदितरेष्वेकादशेन्द्रियवशीकरणाभ्यसनाभिमुख्यप्रयोजनानामेकादशीप्रभृतिपावनतिथीनामप्यातिथ्यमनाचरत्सु असंख्यातेष्वार्य्यसन्तानेषु स्वगोत्रमप्यपरिचिन्वत्सु गायत्रीमप्यजानत्सु कोटिकोटिमितेषु ब्राह्मणबटुष्वभितोऽभिनयस्वरूपतामाकलय त्सूपनयनपरिणयनादिप्रमुखसंस्कारेषु कथामात्रावशिष्टासु, रामायणमहा

भारतादिकथापरिपाटीषु, शरीरायासकरानुष्ठाननिष्ठाशून्यासु सभ्यगोष्ठीसु च दृष्टिर्न्यापार्य्यताम् !!!

विद्यानुरक्तेरिदानीन्तनी अनभिव्यक्तिस्तु प्रतिव्यक्ति प्रतीतिपथमवतरति । पूर्वजा हि विद्याया विद्यामेव, ज्ञानस्य च ज्ञानमेव प्रयोजनं मेनिरे । अत एव च ते वैदुष्यस्य चरमां सीमां ज्ञानस्यान्तिमं सोपानञ्च सलीलमारोढुमलमभवन् । तत्प्रसादेनैव च ते ब्रह्मानन्दसहोदरमानन्दमनुभवन्त एव स्वीयान्यादर्शजीवनान्यत्यवाहयन् । हा हन्त !!! सम्प्रति सर्वादर्शभूताया अस्माकं सनातनाऽर्षशिक्षाप्रणाल्यां उद्देश्यमामूलमाचूलं विषमं वैपरीत्यं भजति । शिक्षां परीक्षार्थं परीक्षाञ्च प्रशंसापत्रार्थं, प्रशंसापत्रञ्च पदप्राप्त्यर्थं पदप्राप्तिरपि चण्ड-पूरणार्थमेव प्रायोऽपेक्षमाणा वयं चिन्तामणिं मृत्कलशरन्ध्रपूर्तये शकलयन्त इव कल्पलतावनीमजस्रमजाभोजनविधये निर्मूलयन्त इव वा कथं नोपहसनीया स्यामः ।

अयि संस्कृत-कुसुमकाननवसन्तायमानसमुत्साहाः प्रियतमा अन्तेवासिनः ! अस्माकमसीमस्य महतो महीयसो हर्षस्य चायं विषयो यत् साम्प्रतं भवन्त एतत्क्षोणिवैलक्षण्यरक्षणदक्षिणाया स्वर्गिणां गिरो गौरवं पुनः सन्तनयितुं परिवद्धपरिकराः सन्ति । भवदीय मिमामननुभूतपूर्वामुत्साहसम्पद मालोक्य न वयं भवत्समारम्भसाफल्ये संशयस्य लेशमप्यनुभवामः । भवतामिमां सर्वतः प्रस्फुरन्तीं सङ्घटन शक्तिं वीक्ष्य वयं स्मयस्य परे च विस्मयस्याम्बुधौ निमग्नाः । वस्तुत एतेन महनीयतमेन भवत्सम्मेलननेन संस्कृतज्ञसमाजस्य ललाटेऽङ्कितः, अकर्मण्यतात्मकः कलङ्कोऽपाकृतः जागर्तिज्वरज्वालाकुलेऽस्मिन् काले यदा सर्व एव समाजाः संघाश्च सर्वाः संस्थाः जातयश्च स्वस्वोन्नयनकर्मणि प्रतिपद प्रत्यग्रां व्यग्रतां प्रकटयन्ति । दिव्यवाङ्मयैकावलम्बानां भवतामियं प्रवृत्तिः सर्वतः स्तोतव्यैवास्ति ।

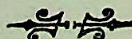
प्रतिकार्यं सिद्धिलाभाय यथा सर्वैः सामग्रीविशेषोऽपेक्ष्यते तथैव भवद्भिरपि सोऽपेक्ष्यत एव । संस्कृत-साहित्योद्धरणलक्षणस्य भवतां चिकीर्षितस्योपकरणम् (१) विद्यानुरागः (२) विनयः (३) वीर्यं (४) विश्वासः (५) व्रतम् (६) वृत्तम् (७) विश्वप्रेम चेति साक्षादवयवो वर्तत इति शास्त्राणां परिस्थितेश्च पर्य्यालोचनया प्रतिभाति ।

अयि देशदशोदञ्चनविचाररुचिरचेतसः सचेतस; स्ववाङ्मयसाम्राज्यस्य तरुणोत्तराधिकारिणश्च भवन्तः सर्व एव स्वमातृहृदयप्रसन्नता-

मयकर्तुं मिच्छन्ति, तदर्थं प्रयतमानाश्च सन्ति । परन्तु ममेयं दृढ़ा धारणा, त्रिरूढ़ा यत् यावत् सुरभारती भारती भुवं नाभिव्याप्नोति, यावत् प्रतिग्रामं सुरगिरो, गुणग्रामो न गीयते, प्रतिग्रामं तस्या एव गरीयस्त्वं न गण्यते, प्रतिरथ्यं तस्याः पथ्यतातिशयो न समर्थ्यते । प्रतिहट्टं प्रतिघट्टं च तद्भटानां सङ्घट्टै र्दृंघि-राकृष्टा न भवति यावत् प्रतिमण्डलं सैवाखण्डलमण्डलायमानखण्डकं मण्डनं न मन्यते, यावत् सर्वाणि मन्दिराणि तन्मन्दिराणि, सर्वा धर्मशालाश्च तदध्य-यनैकधर्मशालाः, सर्वे गृहाश्च तदेकगृहा न वोभूयन्ते, यावद् भारते आस्तन-न्धयमावृद्धमारङ्कमामहाराजं सर्वे दिव्यां वाचं ब्रुवन्तः सगर्वा न भवन्ति यावत् प्रतिव्यवहारं प्रतिव्यापारं प्रत्यधिकारञ्च संस्कृतं साधिकारं न सम्प-द्यते, तावत् वयं काञ्चनापि काञ्चनमयीं चिन्मयीं वा सम्पदमासादयितुं पूर्वजैर्निरन्तरमास्वादितायाः अनन्तशान्ति-सुधायाः शीकरमपि करे कर्तुं तैः प्रत्यहं निपीतस्य परितोषस्य परमाणुमपि प्राप्तुं पदमात्रमपि निरापदे स्पन्दितुं क्षणमपि प्राणितुं वा न प्रभविष्यामः ।

मनीषा-पञ्चकम्

मिलिन्द महिला (?) मदीय हृदयाम्बुजस्यासि चेत्
सदा च रसना-सुधा सरसिकारसा (? सारसो ॥
विलोचन चकोरयो र्विधवाणि (?) वा चन्द्रिका ।
सुरेशविभवे भवेऽपि मम नैव भावो भवेत् ॥१॥
श्रुतौ तव मम श्रुतिर्यदीयमहोत्सवं मन्यते ।
तवैव वदनं मदीयवदनं व्रतं वेद वा (?) ॥
तवैव परिचर्यया भवति धर्मचर्याऽथवा ।
धनाधिपधनाधिपत्यमपि (?) धन्यतायै नमः ॥२॥
त्वयैव रमणीमुखेन्दुरमणीयता तन्यते ।
त्वया यदि कलीकृता सकलबालिकाकाकली ॥
त्वया भुवि कुमारका अमरवाक् ! कुमारन्ति वा ।
न किञ्चिदपि किञ्चन क्वचिदकिञ्चनोऽभ्यर्थये ॥३॥
त्वयीह कलयन्ति मे बहु कुतूहलं किङ्कराः ।
त्वदीयपदसेविकाऽस्त्यशिवशारिका सारिका ॥
तवाभ्यसनतःसुखी शुकति मामको वा शुकः ।
शिवाय न शिवं शिवां च मनसापि सम्मानये ॥४॥
त्वमेव परिपठ्यसे सकलपाठशालासु चेत् ।
समासु च मनीषिणामुत सभासु सम्भाष्यसे ॥
त्वमेव यदि भारती भवसि भारते भारति !
स्वराज्यमपि सार्वभौममपि नैव सम्भावये ॥५॥

ललिता—तह करिस्सं । (इति निष्क्रान्ता) ।

[तथा करिष्यामि]

वृन्दा—इअं क्खु लीला सामसुंदरस्स पूव्वदिणे जं पडिण्णातं तस्स पडिपालणं एदं ।

[इयं खलु लीला श्यामसुन्दरस्य पूर्वदिने यत्—प्रतिज्ञातं तस्य प्रतिपालनमेतत्]

श्रीराधा—तह बि पीडाए हदचेदणो अज्जउत्तोत्ति असहणिज्जं, ता तुबरिदं गच्छह्म (इति परिक्रामति)

[तथापि पीड़या हतचेतन आर्यपुत्र इति असहनीयम् , तत् त्वरितं गच्छावः]

वृन्दा—एव्वं भोदु (इत्यनुगम्य) भट्टिदारिए, एदं पक्खदुआरं जेण कुलवहुओ सिवाअदणं गच्छंति जाव पविसह्म । (इत्युभौ प्रवेशं नाटयतः)

[एवं भवतु, भर्तृदारिके, एतत् पक्षद्वारं येन कुलवध्वः शिवायतनं गच्छन्ति यावत् प्रविशावः]

(इत्युभौ प्रवेशं नाटयतः)

श्रीराधा—(विलोक्य सोद्वेगम्) एसो सम्मुहमंडवो विसादमलिणेहिं गोवराअप्पहुदिहिं अधिट्ठिदो दीसदि । मज्झे अ मुच्छिदो अज्जउत्तो अज्जाए रोहिणीए उच्छंगे, एव्वं पेक्खिअ वेबदि मे हिअअं चरणं अ; हला, सव्वं इदं लीलाइदं अज्जउत्तस्स ? ।

[एष संमुखमण्डपो विषादमलिनैः गोपराजप्रभृतिभिः अधिष्ठितो दृश्यते । मध्ये च मूर्च्छित आर्यपुत्र आर्याया रोहिण्या उत्सङ्गे, एवं प्रेक्ष्य वेपते मे हृदयं चरणे च । सखि, सर्वम् इदं लीलायितम् आर्यपुत्रस्य ?] ।

वृन्दा—भट्टिदारिए, सव्वं लीलाइदं, मा उत्तम्म । मं ओलंबिअ इदो ज्जेव पेक्ख सव्वं ।

[भर्तृदारिके, सर्वं लीलायितं, मा उत्ताम्य । मामवलम्ब्य इत एव प्रेक्षस्व सर्वम्]

(ततः प्रविशन्ति रोहिण्यङ्कस्थो मूर्च्छितः श्रीकृष्णो नन्दो यशोदा, वैद्यः सुदामा च)

वैद्य०—नमामि शङ्करं परं ससोमरेखशेखरम्
सुरासुरान्तरस्थिरस्मरान्धकारभास्करम् ॥
भुजङ्गसङ्गभीषण-श्वयज्जटातटाटवी-
नवीनमार्गसम्भ्रमभ्रमत्सुरापगाहरम् ॥४॥

(स्थापितघटसंमुखे कठिन्या यन्त्रं लिखन् गणनामभिनीय) तात, अम्ब, अलं विषादेन, अयं हि दैवो निर्देशः—

एका सती निवसति व्रजमण्डलेऽस्मिन्,
मन्त्रोदकोचितवयस्यवतिष्ठमाना ।
राधेति नाम दधती वृषभानुराज-
कन्या खनाविव मणिद्युतिरप्रतीता ॥५॥

नन्दः—(सहर्षम्) आम्, एवम्—

मित्रं मे वृषभानुरस्ति परमं तस्यात्मजा शैशवात्
स्निग्धा मे तनये भये च शरणं शान्तौ परप्रीतिदा ।
आनीतं यमुनाजलं यदि तया स्यादस्य जीवातवे
दिष्ट्या देवि विवर्द्धसे यदि न मे स्वप्नो भवेदीदृशः ॥६॥

वैद्य०—तात, नायं स्वप्नः, सत्यमेवैतत् ।

यशोदा—(साश्वासम्) वच्छ, जीविदह्मि । [वत्स, जीवितास्मि]

नन्दः—वत्सा राधेति महदिदं हर्षस्थानम् । (इतस्ततो विलोकयति)

रोहिणी—सुसिणिद्धा इअं गोवालस्स । [सुस्निग्धा इयं गोपालस्य]

सुदामा—(स्वगतम्)

या रायाणकलत्रमित्यभिहिता कृष्णस्य नः प्रेयसी
प्रायश्चित्तमुपादिशन् श्रुतिविदो यत्सङ्गभाजामपि ।
तामद्य प्रथयन् सतीं भिषगयं हन्तोपहासास्पदम्
जातः का प्रतिपत्तिरत्र तदहं तूष्णीं प्रतीक्षे फलम् ॥७॥

वैद्य०—शृण्वन्तु भवन्तः—

प्रतिकृतिरचलस्य प्रेक्ष्यमाणापि वीची-
तरलसरिति लोला बाधते न स्थिरत्वम् ।
न भवति जनदृष्टिर्वस्तुतत्त्वे प्रमाणम्
प्रकृतिनियतशुद्धौ नैत्यधीर्व्योमनीव ॥८॥

सुदामा—(स्वगतम्) वचनमिदं मदीयचिन्तामिव स्पृशति । तथापि साधारणेऽस्मिन्नप्रतिवचनमेव युक्तम् ।

वृन्दा—भट्टिदारिए, एदं वअणं सुणंतीए वि तुह जं पडिण्णादं सामसुंदरेण तं ज्जेव पूरिअदि त्ति पच्चओ किं ण होदि ? ।

[भर्तृदारिके, एतत् वचनं शृण्वन्त्या अपि तव यत् प्रतिज्ञातं श्यामसुन्दरेण तदेव पूर्य्यत इति प्रत्ययः किं न भवति ?]

श्रीराधा—जइ दे णिच्चओ सच्चो ता हिअअट्ठिदं तं ज्जेव देव्वीए वाआए कधेमि—
[यदि ते निश्चयः सत्यः तत् हृदयस्थितं तमेव (आर्य्यपुत्रमेवेत्यर्थः) दैव्या वाचा कथयामि]

भो ज्ञानसागर न वेद्मि निजानुभावम्
किं स्विद् भवेयमसती यदि वा सतीति ।
सत्यस्वरूप तव यः शुभदृष्टिपात-
स्तेनोज्ज्वला तु विदधामि सतीव सर्वम् ॥९॥

नन्दः—वत्स सुदामन्, दर्शनार्थिजनतासु प्रणिहितदृष्टिनापि मया नावलोक्यते वत्सा राधा, तदामन्त्रणीया पतिगृहे पितृगृहे वा ।

सुदामा—एवंविधायां प्रियसखस्यार्त्तौ न खल्वार्यया राधयान्यत्र भवितव्यम्, यावत् पश्यामि। (विलोक्य) एतदलिन्दभूमावसावार्या निलीयमानेव स्वेष्वङ्गेषु सख्या वृन्दयालम्बितैकान्तेऽवतिष्ठते (इत्यङ्गुल्या निर्दिशति) ।

नन्दः—(विलोक्य सहर्षमुपसृत्य) वत्से राधे, मेघमेदुरेऽम्बरे नक्तं यस्य भीरोरभयदा त्वमेवासीः स एव गोपालोऽद्य हतचेतनो वर्तते, तद् जीवयैनं, वत्से जीवयेमौ वृद्धौ ।

श्रीराधा—(ससम्भ्रमम्) ताद, भवं पिदुणो मे सहा आणवेदु किं मेकरणिज्जं त्ति [तात, भवान् पितुर्मे सखा आज्ञापयतु किं मया करणीयम् इति]

यशोदा—(उपसृत्य) जादे राअणंदिणी तुमं सि, किं ते भणामि ण अ तुमं विणा अत्थि उवाओ [वत्से राजनन्दिनी त्वमसि, किं त्वां भणामि, न च त्वया विना अस्ति उपायः]

श्रीराधा—अंब, इमिणा वअणेण लज्जाविदह्मि, असंकोअं आणवेदु मं [अम्ब अनेन वचनेन लज्जितास्मि, असंकोचमाज्ञापयतु माम्]

यशोदा—जादे अअं सदच्छिद्दो कुंभो, इमिणा जमुणाजलं तुए सअं आहरणिज्जं, जेण गोवालो जीविस्सदि (इत्यश्रुमुञ्चति) वच्छे, अवरं ओसहं णत्थि मे गोवालस्स ।

[वत्से, अयं शतच्छिद्रः कुम्भः, अनेन यमुनाजलं त्वया स्वयम् आहरणीयम्, येन गोपालो जीविष्यति, वत्से, अपरमौषधं नास्ति मे गोपालस्य]

श्रीराधा—(स्वगतम्) इमिणा ज्जेव सदच्छिद्दकुंभेण हददप्पा णणंदा मे त्ति सुदं ललिदामुहादो, जं होदु अज्जउत्तस्स किदे किं मे अकरणिज्जं असहणिज्जं वा । (प्रकाशम्) अंब देहि मे आसिसो, जेण इमिणा कुंभेण जमुणाजलं आहरिदुं समत्था होमि । [अनेनैव शतच्छिद्रकुम्भेन हतदर्पा ननान्दा मे इति श्रुतं ललितामुखात्, यद् भवतु, आर्यपुत्रस्य कृते किं मे अकरणीयं असहनीयं वा । अम्ब, देहि मे आशिषः । येन अनेन कुम्भेन यमुनाजलं आहर्तुं समर्था भवामि]

नन्दः—वत्से, सिद्धार्था भव ।

यशोदारोहिण्यौ—पुण्णकामा होहि । [पूर्णकामा भव]

श्रीराधा—(कक्षगृहीतकुम्भा मूर्च्छितं श्रीकृष्णं विलोक्य परिक्रामन्ती अपवार्य) सखि वृन्दे, वैद्यकर्मणि दीक्षिताहं नापभ्रंशं वदामि, गच्छाम्यतः, किन्तु वेपते मे हृदयं न च प्रसरतो मे पादौ ।

वृन्दा—भट्टिदारिए पुणोवि भणामि सुमर पडिण्णाणं सामसुंदरस्स, सुमर ललिदाए वअणं जं अह्माणं पत्थणे तं सव्वं ज्जेव सो पुरइस्सदित्ति । [भर्त्तृदारिके

पुनरपि भणामि स्मर प्रतिज्ञातं श्यामसुन्दरस्य, स्मर ललितायाः वचनं यदस्माकं प्रार्थनं तत् सर्वमेव स पूरयिष्यतीति,]

श्रीराधा । (स्वगतम्) यदस्तु, अद्य स्वमेव व्यवसितमन्तर्जल्पितेन आर्यपुत्र-मेवावेदयामि, आर्यपुत्र,

लज्जावारिधिरेकतोऽप्यपरतः सिन्धुः कृतान्तस्वसा
तन्मे मज्जनमस्ति तावदुभयोरेकत्र निःसंशयम् ।
एवञ्चेत् प्रथमस्तदीयविरहाशङ्कातरङ्गाकुल-
स्त्वत्कान्तिच्छुरितेऽपरत्र सलिले युक्तं तु मे मज्जनम् ॥१०॥

(इति वृन्दया सह निष्क्रान्ता)

वैद्य०—तात, उद्घोषणीयेयं वार्ता यथा शतच्छिद्रकुम्भेन सतीसमाहृतस्य वारिणः प्रक्षेपादपगतगदो भविष्यति गोपालः, तदेतद्दिदृक्षुभिः स्त्रीपुंसैर्यथास्वं शिवायतनभूभागे सन्निहितैर्भवितव्यम् इति ।

नन्दः—वैद्यराज, अस्मदभाग्यवैभवेन कथञ्चित् फलवैगुण्ये सत्या भवतश्च विमाननादाशङ्कितोऽस्मि ।

वैद्य०—तत्रासंशयैर्भवद्भिर्भवितव्यम् ।

नन्दः—सुदामन्, श्रुतो वैद्यराजादेशः । मद्वचनादुच्यतामुपानन्दः, वार्तेयमुद्घोषणीया प्रवर्तनीयश्च तौर्यत्रिकविधिरिति ।

सुदामा—यथाज्ञापयति देवः, (इति निष्क्रान्तः) ।

यशोदा रोहिण्यौ—(साशङ्कम्) जाद वेज्जराअ मुच्छागहिदस्स ज्जेव गोबालस्स कंपो होदि । [वत्स वैद्यराज, मूर्च्छागृहीतस्यैव गोपालस्य कम्पो भवति]

नन्दः—(सोद्वेगम्) तर्हि नवोऽयमुपसर्गः ।

वैद्य०—(स्वगतम्) यमुनाजलजिहीर्षया प्रस्थितया प्रियया सकरुणं निवेदितम् मे भावमिममापन्नो नित्यदेहः । तदेवं ब्रवीमि । (प्रकाशम्) तात, अम्ब, अलमुद्वेगेन आसन्नप्रशान्तेरस्य व्याधेरयमेकः प्रकारः । स च क्षणिक एव ।

यशोदा—(गोपालगात्रं परामृशन्ती) सच्चं णत्थि दाणीं कंपो । [सत्यं नास्तीदानीं कम्पः]

वैद्य०—(स्वगतम्) पितरं मातरौ च मे स्वरूपं दर्शयामि, विध्वंसिततमस्का दिव्यदृष्टिश्च तत्रापेक्ष्यते, तदर्थञ्च कस्मिन्नपि कृच्छ्रे पातयामि, येन दुःखभोगक्षीण-कर्मणाम् अन्तःकरणमेषां समाधये कल्पिष्यते । तथाहि—

प्रकृत्या तैजसं चेतः सन्तप्तं मुच्यते मलात् ।
हिरण्यं शुद्धिमाप्नोति भूयो दग्धं कृशानुना ॥११॥

नन्दः—वत्स वैद्यराज, किमिदानीं चिन्तयसि ?

वैद्य०—तात, साम्प्रतमपि सतीजलमलभमानः सीदामि ।

यशोदा—(साशङ्कम्) बच्छ वेज्जराअ, पेक्ख केरिसो गोवालो । [वत्स वैद्यराज, प्रेक्षस्व कीदृशो गोपालः ।]

रोहिणी—(सवैक्लव्यम्) हद्धी हद्धी, सासहीणो बिअ लक्खिअदि बच्छो, ता पेक्ख वेज्जराअ । [हा धिक्, हा धिक्, श्वासहीन इव लक्ष्यते वत्सः तत् प्रेक्षस्व वैद्यराज]

वैद्य०—(नाड़ीं परीक्ष्य मुखवैवर्ण्यं नाटयति) ।

यशोदा—(सवैक्लव्यम्) जाद वेज्जराअ, जादो मे सव्वणासो हा गोबाल [वत्स वैद्यराज, जातो मे सर्वनाशः हा ! गोपाल] (इति मूर्च्छति) ।

वैद्य०—अम्ब समाश्वसिहि ।

नन्दः—(सोन्मादमिव क्षणं स्थित्वा) वत्स वैद्यराज, लब्धाश्वासाया देव्याः किमलीकाश्वासनाशंसया हा वत्स वैद्यराज—

जातं हन्त महर्षिगर्गवचनं मिथ्या, मृषा तेऽद्भुता
विद्या चोत्सवसंविधानमफलं राधापि वन्ध्यश्रमा ।
पुत्रालम्बनजीविता तु मरणेनाश्वासिता मे प्रिया
साफल्यं जनुषोऽधिगच्छति परं प्राणैरहं धिक्क्रिये ॥१२॥

हा वत्स गोपाल, त्वं हि—

दैवादन्धस्य नन्दस्य करालम्बनतां गतः ।
दण्डायमानो मूर्द्धानमभांक्षीः कालपातितः ॥१३॥

(इति मूर्च्छति)

वैद्य०—(स्वगतम्) इदानीमाकर्षणीयो महर्षिगर्गः, बहिश्चानुवर्तनीयो लोकाचारः । (प्रकाशम्) तात, समाश्वसिहि ।

रोहिणी—(सकरुणम्)

जाणिदं क्खु एक्को एव गोवालो अह्माणं जीवणं सो गदो, रे पासाणसरिस जीविद दाणीं बि तुमं चिठ्ठसि ।

[ज्ञातं खलु एक एव गोपालोऽस्माकं जीवनम्, रे पाषाणसदृशजीवित इदानीमपि त्वं तिष्ठसि]

(इति मूर्च्छति)

वैद्य०—(विलोक्य) समाप्तकृत्योऽहम्; एष आगच्छति सुदामा । यावत् स्वमहिमानं प्रपद्ये इति श्रीकृष्णशरीरे तेजोमयभावेन लीयते ।

सुदामा—(प्रविश्य) अनुष्ठितो देवनियोगः । आश्चर्यम् । शतच्छिद्रकुम्भेन जलमाहरन्ती दृष्टा च मयार्या राधा । अचिन्त्यरहस्यं खलु विश्वविधानम् । तदेतद्देवाय

निवेदयामि । (विलोक्य सविस्मयम्) किमेतत् । यावदाह्वयामि । देव, देवि, आर्ये, नास्ति प्रतिवचनम् । (विशेषतो निरूप्य) हन्त ! हन्त !

सर्वं एव गतप्राणाः सख्युः श्वासो न लक्ष्यते ।
न च वैद्यो न चान्यो वा कैषा राजकुलस्थितिः ॥१४॥

किमेषा माया ? अहो सीदन्ति मे गात्राणि । (नेपथ्ये जयध्वनिः)
जयति जयति भगवान् महर्षिः ।

ज्योतिश्चक्रक्रान्तिसम्पातपातोत्पातातीतागामिभूतार्थदर्शी ।
श्रेयः सर्गं सन्दिशन् भक्तिमार्गं गर्गाचार्यो ब्रह्मवर्योऽर्य्यमौजाः ॥१५॥

सुदामा—हन्त, जीवामि, अयमेव भगवान् गर्गः ।

(ततः प्रविशति गर्गः)

गर्गः—अहो सुदिनमद्य मे यद् लब्धविज्ञानो ब्रवीमि—

यद् द्रष्टुं क्वचिदर्हति त्रिनयनः श्रीकृष्णमूर्त्यन्तरं
विष्णुर्लोकसमूहसृष्टिनिपुणः पद्मासनो वा परम् ।
गोलोकासनमिन्दुकोटिरुचिरज्योतिस्तदाविर्भवद्
राधाकृष्णविलासलीलमधुना द्रष्टास्मि धन्योऽस्म्यहम् ॥१६॥

कृतवैद्यमूर्त्तिविलासस्य श्रीकृष्णस्य यथास्थानकालपात्रप्रकारनिर्देशमेकचरः प्राप्तोऽस्मि (सविस्मयम्) कथमत्र गोपराजो यथापूर्वं न मां प्रत्युद्गच्छति । यावदवलोकयामि । (विलोक्य) अहो सुदामायमुद्भ्रान्त इवागच्छति—तन्मन्ये सम्यगनुवर्तित एव मया तन्निर्देशः ।

सुदामा—(संसम्भ्रममुपसृत्य) भगवन् भगवन्, अभिवादये, पश्यतु महद् वैशसम् । (इति सर्वानुपदर्शयति ।)

गर्गः—(उपगम्य विलोक्य च) सुदामन्, महद्रहस्यमेतत् न पुनर्वैशसमिति, तथाहि—

कृष्णजन्माष्टमीवेयममीषां पावनी दशा ।
तमोम्लानमुखी लब्धज्योतिः सञ्ज्ञार्द्धसंस्थितिः ॥१७॥

सुदामा—(निरूप्य सहर्षम्) भगवन् सत्यमेतत् राजानं देवीमार्यां च महता प्रमोदेन सम्भृतानिव प्रसन्नवदनान् पश्यामि । किमत्र रहस्यम् ? क वैद्यराजः, कथञ्चेदृश्यामिह विपत्तौ न कस्यापि परिजनस्यानुसन्धानमित्युदयन्ति मे प्रश्नाः ।

गर्गः—वत्स सुदामन्—

सर्वाश्वर्य्यमयस्य सर्वजगतामन्तर्नियन्तुर्हरे-
र्लीला कापि विलोक्यतां श्रुतिपथातीता भुवः पावनी ।
यस्यां भ्रश्यति वैधसी मतिरपि भ्राम्यन्तिशक्रादयः
कः प्रश्नः किमिवोत्तरं जड़धियां तस्यां पुनर्मादृशाम् ॥१८॥

सुदामा—तत्तिष्ठत्वियं वार्ता, गोपराजनन्दनो वयस्य एवास्माकं, न चैनं जगदन्तर्नियन्तृतया प्रभवामो गौरवमापादयितुम् ।

गर्गः—सख्यभावनिबद्धहृदय, धन्योऽसि ।

(नेपथ्ये) जयति जयति राजनन्दिनी श्रीराधा या हि—

कुटिलानृतवाददूषिता जननिन्दास्पदमञ्जसा सती ।
शतरन्ध्रघटेन यामुनं दधती वारि विलोक्य वन्द्यते ॥१९॥

(राधामनुगच्छन्ती वृन्दा प्रविश्य) शिवाअदणाचत्तरं आअदाओ अह्मे [शिवायतनचत्वरं आगते आवाम्]

श्रीराधा—(दृष्ट्वा सविस्मयं) सत्यं शिवायतनचत्वरे प्रविष्टाः स्मः ।

वृन्दा—भट्टिदारिए, जलाहरणादे पहुदि अण्णारिसो तुह कधं भावो । (भर्तृदारिके, जलाहरणप्रभृति अन्यादृशस्तव कथं भावः)

श्रीराधा—सखि, मत्तोऽपि प्रागेव सूचितार्यत्रलीलातत्त्वायास्ते न किमपि गोप्यमस्ति तदाकर्ण्यताम्—

व्रीडाधिक्कृतिशङ्कया तरणिजानीरे मुमुक्षुस्तनुं
श्रीमूर्तेर्मुरलीरवस्य च सकृत् प्रत्यक्षवाञ्छातुरा ।
नेत्रश्रोत्रपथौ तयोः प्रविशतोः सद्यो दधाना धियं
यन्त्रावर्त्तितपुत्तलीव विवशा नीतोदकुम्भास्म्यहम् ॥२०॥

श्रीराधा—सखि रे, साऽयमस्य संग्रहः—

यमुनोपरि चारुचन्द्रकाञ्चितचूड़ो मुरलीकृतस्वनः ।
करुणानिधिराह मां हरिर्हर तोयं न भयं कुतोऽपि ते ॥२१॥

तत्रैव प्रणिहितमनाः नाप्यददर्शं न चाश्रृणवमन्यत् किञ्चिदिति ।

गर्गः—पश्य व्युत्थितान् गोपराजप्रभृतीन् ।

(नन्दादयः सर्वे व्युत्तिष्ठन्ति)

नन्दः—(सवैचित्त्यम्) कस्तावदसावैश्वर्यमाधुर्याभ्यां पूर्णो लोकः ? कोऽसौ वैद्यराजो यो गोपालतनुं प्रविशन् मे हृदयमानन्दघनं विदधाति । (सविमर्शम्) हा ! निर्वापितो मे कोटिचन्द्रालोकः ।

यशोदा—(सवैचित्त्यम्) का अहं कहिं बट्टामि (का अहं कुत्र वर्ते) ।

रोहिणी—सिविणए वा, सच्चं वा (स्वप्नो वा सत्यं वा) ।

गर्गः—(स्वगतम्) पीतासवा इवैते योगप्रविष्टमात्मानं न सम्प्रधारयितुमीशते । भवत्वेवं (प्रकाशम्) वत्स, अयमस्मि गर्गः । अयञ्च वः सुदामा ।

नन्दः—(स्मृतिमभिनीय) आं देवि यशोदे, आर्ये रोहिणि, कृपापारावारो भगवान् गर्गः स्वयमुपागतः ।

यशोदारोहिण्यौ—अह्मो भअवं (अहो भगवान्)

(इति वैचित्त्यं मुञ्चति)

नन्दः—(सकरुणम्) भगवन्, गोपालधनेन वञ्चिता वयम् तज्जीवयत्वेनम् (इति सर्वे गर्गस्य पादयोः पतन्ति) ।

गर्गः—मुञ्चत पादौ, गोपालधनेन समृद्धा एव यूयं कथमेवमकल्याणं कल्पयथ ।

सुदामा—भवन्त एव निरुच्छ्वसिता मया दृष्टाः, वयस्यस्तु यथापूर्वं वर्तते । तत्सहसा कथमेवमत्याहितशङ्किनो भवतः पश्यामि ।

नन्दः—(परीक्ष्य सहर्षम्) सत्यमधुना प्रवहमाणश्वास एव मे वत्सः । देवि आर्ये, पश्यतम् ।

यशोदा—(निरूप्य) सच्चं; पुव्वं निरुच्छसिदं इमं पेक्खंतीणं अह्माणं कादरदाए वेज्जराओ गदोत्ति इमस्सिं हरिसे विसादं अणुहोमि (सत्यं पूर्वं निरुच्छ्वसितं इमं पश्यन्तीनाम् अस्माकं कातरतया वैद्यराजो गत इति अस्मिन् हर्षे विषादमनुभवामि)

रोहिणी—(सहर्षं) वच्छं पेक्खिअ पुणो आसा होदि वेज्जराओ उण लज्जाए पलाइदोत्ति तक्केमि [वत्सं दृष्ट्वा पुनराशा भवति। वैद्यराजः पुनर्लज्जया पलायित इति तर्कयामि]

नन्दः—नहि, नहि, एवमाकृतिभाजो नेदृग्विधा भवन्ति । मन्ये जानाति भगवान् गर्गस्तस्य तत्त्वम् । अस्माकं प्रत्ययन्तु जलाहरणविलम्बेन स हि कातरो जात इति ।

वृन्दा—(उपसृत्य) देव, एदं जलं आहरिअ आअदावि णूअण वुत्तांतेण विमुद्धा णीसद्धं चिट्ठदि भट्टिदारिआ । (देव, एतत् जलमाहृत्य आगतापि नूतनवृत्तान्तेन विमुग्धा निःशब्दं तिष्ठति भर्तृदारिका) ।

(नेपथ्ये कलकलः)

सुदामा—एते समागता अस्माकं वयस्या आर्यायाः सख्यः पौरजानपदाश्च यथास्वं कल्पितस्थानासनाः भवनाध्यक्षेण सबहुमानमध्यास्यन्ते, मा भूदत्र नात्यायतभूमौ सम्मर्द इति ।

नन्दः—वत्से, सतीशिरोमणे, प्रदर्शितो भवत्या महिमातिशयः यदनेन शतच्छिद्रकुम्भेन समानीतं त्वया यामुनसलिलम् । इदानीमनेन प्रोक्ष मे गोपालस्य शरीरम् ।

श्रीराधा—(सलज्जम्) यथाज्ञापयति तातः (यथोक्तं करोति) ।

श्रीकृष्णः—(चक्षुरुन्मील्य शनैः) क्वाहं मातः ! दुर्बलोऽस्मि, उपवेशय मामङ्के ।

यशोदा—(सहर्षम्) जाद, सव्वं कधइस्सं दाणीं पेक्ख एदं सिवाअदणं इअं दे राहा पाणदाइणी, ता मह उरुजुअले दोणं तुह्माणं ठाणं होदु, एहि जादे, एहि वच्छ । (इत्युपवेशयति)

[वत्स, सर्वं कथयिष्यामि, इदानीं पश्य एतत् शिवायतनम् इयं ते प्राणदायिनी राधा, तन्मम उरुयुगले द्वयोर्युवयोः स्थानं भवतु । एहि वत्से, एहि वत्स ।]

नन्दः—(सहर्षम्) वत्से—

सूर्योदय नियमाः ।

(१) सूर्योदयः प्रतिपूर्णिमं प्रकाशितो भवति । ये पञ्चरूप्यकात्मकं ५) वार्षिकं साहाय्य करिष्यन्ति ते संरक्षका भवितुमर्हन्ति । वार्षिकं मूल्यं भारते मुद्रात्रयम् ३) वहिर्भारतञ्च मुद्राषट्कम् ६) भारते विद्यार्थिभ्यः पुस्तकालयेभ्यश्च १) रूप्यकेणैकेनेदं पत्रं प्रदीयते । सर्वत्रैव अग्रिमं मूल्यं गृह्येत ।

२—धनादेशपत्र --(मनिआर्डर) द्वारैव मूल्यप्रेषणं साधीयः । बी० पी० द्वारा प्रेषणे ।=) मूल्याद्धिकम् आणकषट्कं पत्रग्राहकाणां लगिष्यति ।

(३) ग्राहकैः प्राचीनैः स्वीया ग्राहकसंख्या, नवीनैश्च 'नवीनोऽहम्' इति लेख्यमेव । अन्यथा पत्रप्रेषणे तथाऽन्यव्यवस्थाविधाने च महान् विलम्बो भवेत् । येषां समीपे समुचितसमये सूर्योदयो न गच्छेत् तैः पत्रालये (पोस्ट आफिस) अन्वेषणानन्तरं शीघ्रं सूचना देया । धनादेश-(मनिआर्डर) द्वारा स्वपूर्णसंकेतं सुस्पष्टं विलिख्य सूर्योदय-मूल्यं प्रेषणीयम् । अत्र विज्ञापनदाने महीयसो लाभस्य सम्भावना । विज्ञापननियमाः पत्रं प्रेष्य ज्ञेयाः । सूर्योदये मुद्रापणीयानि निबन्धादीनि तत्सम्बन्धिलिपिः, कार्यालय-व्यवस्थाविषकलिपिश्च "कार्याध्यक्ष-सूर्योदय-कार्यालय जगत्गञ्ज, बनारसकैण्ट" इति संकेतेन प्रेषणीया ।

लेखका विनिवेद्यन्ते ।

१—त एव लेखा इह प्रकाश्यन्ते ते सुस्पष्टाक्षरा विरलपङ्क्तिकाः सरलसरला भावपूर्णाश्छात्रोपयोगिनो भवन्ति । साहित्यिका धार्मिकाः सामाजिका ऐतिहासिका गवेषणा सम्बन्धिनश्च प्रसादगुणगुम्फिता लेखाः प्रकाशने प्राथम्यमाश्रयन्ति । अतश्च लेखकैः लेखस्य भावसौष्ठवे मनोहरत्वे च ध्यानं देयं न तु शब्दकाठिन्यादिषु ।

२—कविताश्च स्वल्पसंख्यका भावपूर्णा अपेक्ष्यन्ते न तु विंशत्यधिकाः ।

३—असम्पूर्णलेखः 'क्रमशः' इतिकृत्वा, लेखकमहोदयै र्नप्रेषणीयः ।

ब्रह्मसूत्रस्य शक्तिभाष्यम्।

भगवद्बादरायण-प्रोक्तोत्तरमीमांसाख्यब्रह्मसूत्रस्य शक्तिभाष्यम्, त्यक्तमहामहोपाध्यायपदवीकेन नानादर्शनपरमाचार्येण सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेण पण्डितप्रवर श्रीश्रीपञ्चाननतर्करत्न भट्टाचार्येण विरचितम्। प्रथमो भागः— मूल्यम्-१) द्वितीयभागो ग्रन्थसमाप्तिपर्यन्तम् मूल्यं १॥) प्रेषणव्ययश्च पृथक् देयः।

अमरमङ्गलं नाटकम्— मूल्यम् एकरूप्यकमात्रं १) प्रेषणव्ययश्च पृथक्

प्राप्तिस्थानम्—

श्री श्रीजीवन्यायतीर्थ भट्टाचार्य एम० ए०

पो० भाटपाड़ा जि० २४ परगना (बंगाल)

सनातनधर्मग्रन्थाः।

सनातनधर्मस्य सुप्रसिद्ध व्याख्यातृ स्वामिदयानन्दमहाराज विरचिताः।

धर्मविज्ञान—ग्रन्थोऽयं सनातनधर्मस्य महत्त्वपरिचायकं विद्यते, सर्वविधधर्मज्ञानलाभाय एकमेव पुस्तकमिदं पर्याप्तमस्ति। प्रथमभागस्य मूल्यम् २)।

गीतार्थचन्द्रिका—अस्मिन् ग्रन्थे श्लोकानां हिन्दीभाषायाम् अर्थः गूढ़तात्पर्यप्रदर्शनपुरस्सरं ज्ञानकर्मोपासना—काण्डत्रयस्य सामञ्जस्यं वर्तते। मूल्यम्—२॥) प्रेषणव्ययश्च पृथक्।

संन्यासधर्मपद्धतिः—अत्र संन्यासग्रहणविधिः, संन्यासिनां भेदाः विस्तृता वर्णिताः सन्ति। साधुमहात्मनां कृते परमपयोगि पुस्तकमिदम्, मूल्यम् १) प्रेषणव्ययः पृथक्।

प्राप्तिस्थानम्—

सेक्रेटरी

श्रीभारतधर्ममहामण्डल, जगतगंज बनारस।

ज्यौतिषविज्ञानम्।

अस्मिन् ग्रन्थे विज्ञानरीत्या ज्यौतिषफलानामुपपत्ति र्वर्णिताऽस्ति। ग्राहकैराशुरूप्यकाष्टमांशः प्रेषणीयः। कुण्डलीनिरीक्षणैषिभिस्तया सह रूप्यकमेकं प्रेषणीयम्।

प्राप्तिस्थानम्—

राजकुमारगुरु, पण्डिततारादत्तराजज्योतिर्विद्,

रियासत जुब्बल, जिला शिमला।

Printed by Pt, Janki Sharan Tripathi at the Surya Press, Benares City

Published by Pt. A.P. Sharma, Bharatdharmamahamandal Benares